
ACTA ARCHAEOLOGICA BRIGETIONENSIA

BORHY LÁSZLÓ – BARTUS DÁVID – SZÁMADÓ EMESE

PHILIPPUS ARABS CSÁSZÁR
BRIGETIÓI TÖRVÉNYTÁBLÁJA

Ser. I.
Vol. 7.

ACTA ARCHAEOLOGICA BRIGETIONENSIA
Ser. I. Vol. 7.

ACTA ARCHAEOLOGICA BRIGETIONENSIA
Ser. I. Vol. 7.

A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XXI.

Borhy László – Bartus Dávid – Számadó Emese

PHILIPPUS ARABS CSÁSZÁR BRIGETIÓI TÖRVÉNYTÁBLÁJA

Komárom 2015

ACTA ARCHAEOLOGICA BRIGETIONENSIA
Ser. I. Vol. 7.

A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XXI.

**Borhy László – Bartus Dávid – Számadó Emese
Philippus Arabs császár brigetiói törvénytáblája**

Szerkesztette:
Bartus Dávid

Sorozatszerkesztő:
Borhy László
Számadó Emese

Fotók és rajzok:
Bartus Dávid

Sorozatterv:
Ölveczky Gábor
Bartus Dávid

A kötet megjelenését támogatta:
Komárom Város Önkormányzata
Komáromi Közgyűjteményi Közalapítvány

Kiadja: Komáromi Klapka György Múzeum
Felelős kiadó: Számadó Emese
Nyomdai előkészítés: Bartus Dávid
Nyomdai kivitelezés: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

ISSN 1584-5040
ISSN 1588-9467
ISBN 978-963-87668-2-3

Komárom 2015

Tartalom

Előszó	7
Az első brigetiói törvénytábla	9
A második brigetiói törvénytábla és előkerülésének körülményei	14
A második brigetiói törvénytábla felirata, feloldása és kiegészítése	16
A második brigetiói törvénytábla kibocsátója: Philippus Arabs császár	26
Róma millenniumi ünnepségsorozata Kr. u. 248-ban	33
Philippus Arabs, Illyricum és Pannonia	35
A második brigetiói törvénytábla szövegének értelmezési lehetőségei	38
A törvény műfaja	38
A katonáknak biztosított kiváltságok	38
A megszólított személyek köre	39
Philippus Arabs neve a szőnyi törvénytáblán	39
A császár és a katonák között folytatott párbeszéd: <i>interlocutio de plano</i>	40
Keltezés	43
Vésnök szignatúra	44
A kivésett császárnév és a sérülésnyomok	44
Az <i>ordinatió</i> tól a <i>damnatio</i> ig: technológiai és paleographiai megfigyelések	46
Vizsgálati módszerek	46
Vizsgálati eredmények	48
Rövidítések	56
Források	56
Folyóiratok, gyűjteményes kötetek	56
Irodalom	57

Előszó

Éppen lezárult a 2014. augusztus 11. és október 31. között zajló, a Komárom – Almásfüzitő árvízvédelmi öblözet árvízvédelmi biztonságának javításához kapcsolódó megelőző feltárás, amikor bejelentést kaptunk, hogy szerencsés véletlennek köszönhetően feltehetőleg ókori eredetű bronz töredékek kerültek elő Szőny területéről. A tárgyak példás gyorsasággal múzeumba, majd restaurátorhoz kerültek: az állagmegóvás és restaurálás során derült ki, hogy minden bizonnyal egy bronz törvénytábla – Brigetio területéről sorban a második – feliratos töredékeiről van szó.

Brigetio ismét bizonyított: éppen túl voltunk a gát építését megelőző feltárások során kitűnő állapotban megmaradt ókori épületek előkerülése által okozott izgalmon, a hatalmas tömeget vonzó nyílt napon és a kormányt képviselő Czunyiné Bertalan Judit államtitkár és országgyűlési képviselő, L. Simon László miniszterhelyettes és államtitkár valamint Puskás Imre helyettes államtitkár, továbbá Komárom város polgármestere, dr. Molnár Attila helyszínen tett látogatásán, amikor tudomást szereztünk a szenzációs leletről. Brigetióról számtalan alkalommal elmondtuk, hogy földje izgalmas meglepetéseket, a szakemberek számára váratlan felfedezéseket, a múltat becsülő helybeliek, a múzeumot látogató érdeklődők számára pedig látványos leleteket rejt.

Nincs ez másképp a most bemutatásra kerülő bronz törvénytábla esetében sem. A gátépítéshez kapcsolódó feltárás során a régészhallgatók körében vissza-visszatérő tréfa volt egy újabb „szőnyi törvénytábla” előkerülésének gondolata. Egyrészt azért, mert régészeti tanulmányaik során a kötelező epigraphai képzés keretében – nem mindenki örömeire – alaposan és testközelből megismerkednek a bő 80 évvel ezelőtt nagyjából ugyanezen a helyen előkerült, a szeminárium hallgatói számára „mumust” jelentő szőnyi törvénytábla latin szövegével, másrészt mert mindennek dacára tisztában vannak egy ilyen lelet szenzációs jelentőségével. Olyan leletről van szó, ami a feliratok világa iránt érdeklődő régész életében legfeljebb egyszer fordul elő.

Örülünk, hogy a 2015. évi Komáromi Napok előestéjén, Róma alapításának ünnepén, 2015. április 21-én egy ilyen leletet mutathatunk be az érdeklődőknek. Az időzítés oka, hogy a bronztáblát a Kr. u. 244–249 között hatalmon levő *Marcus Iulius Philippus*, közismert nevén *Philippus Arabs* uralkodása idején adták ki, aki Kr. u. 248-ban megünnepelhette Róma megalapításának ezeréves évfordulóját. Bár az újabb, sorban a második szőnyi törvénytábla szövegét töredékessége miatt nem tudjuk rekonstruálni, jól elhelyezhető és értelmezhető a Római Birodalom és Pannonia szempontjából rendkívül izgalmas Kr. u. 3. század fordulatokban gazdag történelmében, és összevethetjük a majd 70 évvel későbbi, Kr. u. 311. június 10-én kiadott első törvénytábla szövegében előforduló egyes kifejezésekkel is.

Brigetio a korábban ismeretlen törvény előkerülése révén most beleszól a római történelembe. A törvény kibocsátásának időszaka, Philippus Arabs uralkodása már az ókori történetírásnak is fehér foltját jelentette, hiszen életrajza kimaradt a Kr. u. 4. század elején keletkezett *Historia Augustából*. Ez a lelet több ponton hozzásegít minket ennek a néhány évnek a megértéséhez és megismeréséhez. Új, mindeddig

ismeretlen római törvény szövege került elő, amelyre a nemzetközi ókortörténész szakma évtizedek múlva is oda fog figyelni. Az ebben a kötetben közzétett szöveg nyilván sok vitát fog generálni. Úgy gondoltuk, ahelyett, hogy még évekig kísérleteznénk a törvénytábla szövegének rekonstruálásával és értelmezésével, a latin epigraphiával foglalkozó szűkebb szakma és a Brigetio földjéből előkerülő szenzációk – és most ízig-vérig ilyen leletről van szó – iránt fogékony széles közönség rendelkezésére bocsátjuk, lehetőséget kínálva a további, akár a miénktől eltérő értelmezési kísérletekre és a lelet befogadására egyaránt.

A nem mindennapi lelet megtalálásáért, megmentéséért és bejelentéséért köszönet illeti Kiss Attila szőnyi lakost, aki csaknem negyedszázada társunk, önkéntes segítők a brigetioi feltárásokban. Neki köszönhetjük azt, hogy ez a földben rejtőző, a Kr. u. 3. század római történelme szempontjából felbecsülhetetlen fontosságú, és egészen biztosan nemzetközi érdeklődésre számot tartó lelet egyáltalán előkerült.

A lelkiismeretes restaurátori munka elvégzését Döbröntey Szilviának (Archeolore Kft.), a törvénytábláról készített 3D felvétel elkészítését pedig Vida Ágnesnek (Tondo SP1 Kft.) köszönjük. Köszönjük továbbá Komárom Város Önkormányzatának, dr. Molnár Attila polgármesternek és a Komáromi Közgyűjteményi Közalapítványnak, hogy jelen kötet megjelentetését támogatásukkal lehetővé tették. A bronztábla archaeometriai vonatkozású vizsgálata az ELTE – MTA Interdiszciplináris Régészeti Kutatócsoport és az ELTE BTK Archaeometriai és Régészeti Módszertani Tanszék munkatársai, Dr. Anthony Borel és Dr. Csippán Péter bevonásával történt, együttműködésüket ezúton is köszönjük. A törvénytábla megtalálása, restaurálása és szövegének közreadása között eltelt idő rövidege miatt nehézséget jelentett volna a szakirodalom beszerzése, ha nem siettek volna sokan a segítségünkre. Ezért külön köszönettel tartozunk a következőknek: Darázs Panni (Deutsches Archäologisches Institut, Róma); Dr. Francisca Feraudi-Gruénais (Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik, Universität Heidelberg); Dr. Franziska Beutler (Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde, Papyrologie und Epigraphik, Universität Wien); Szabó Miklós akadémikus (ELTE BTK Régészettudományi Intézet); Professor Michael Peachin (New York University). Végül, de nem utolsó sorban hálás köszönetünket szeretnénk kifejezni Dr. Kovács Péter professzornak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Latin Tanszék, Piliscsaba) a töredékek műfaji besorolásában, az egyes kifejezések értelmezésében nyújtott önzetlen segítségéért, valamint a vonatkozó szakirodalmi hivatkozások rendelkezésünkre bocsátásáért.

Komárom – Budapest, 2015. tavaszán

Borhy László akadémikus
intézetigazgató
ELTE BTK Régészettudományi Intézet
Ókori Régészeti Tanszék

Dr. Bartus Dávid
egyetemi adjunktus
ELTE BTK Régészettudományi Intézet
Ókori Régészeti Tanszék

Számadó Emese
múzeumigazgató
Komáromi Klapka György Múzeum

Az első brigetiói törvénytábla

„... hűséges munkatársunk és önzetlen támogatónk, Kállay Ödön szőnyi jegyző 1930. október 30-án «fontos leletet» jelentett a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A római tábornak a bécs-budapesti műúttól (illetőleg vasúttól) délre eső felén ugyanis a gőzeke egy nagy *feliratos bronztábla* töredékeit vetette ezen, a brigetioi kutatások történetében fontos napon felszínre”.

Ezekkel a szavakkal adja hírül a második szőnyi törvénytábla előkerülése előtt szinte napra pontosan 74 évvel korábban előkerült bronztábla megtalálásának tényét Paulovics István.¹ A három nagyobb és két kisebb töredékből álló tábla – amelyhez 1934-ben hitelesítő ásatások során egy további, feltehetőleg a gőzeke által leszakított kis töredék is csatlakozott – magassága 78,5 cm, szélessége 68 cm, vastagsága pedig 0,3–0,5 cm volt, súlya 14,7 kg. Az összesen 38 soros, teljes egészében ránk maradt felirat több hibát is tartalmaz: a császári titulátúra lemaradt, azt a tábla tetején levő, 4,5 cm széles tagolt perem és a bronztábla széle közötti részre vésték fel utólag. A betűverőt ekkor már az sem zavarta, hogy a mindössze két soros titulátúra második sora betűszárainak alsó része a keretre került felvésésre. Hogy egyértelművé tegye azt, hol kell a felirat szövegének olvasását elkezdni, az első sor elejére egy „X” jelet tett. A kereten kívül még egy helyen találunk betűket: a bal szélén, a 6,2 cm széles keret és a tábla széle között, a 11. és a 15. sor magasságában 1–1 nagyméretű betű, talán a vésnök nevét rövidítő S(- - -) és a *f(ecit)*, azaz „készítette” jelentésű szó kezdőbetűje olvasható (1. kép).

A tábla latin szövege:

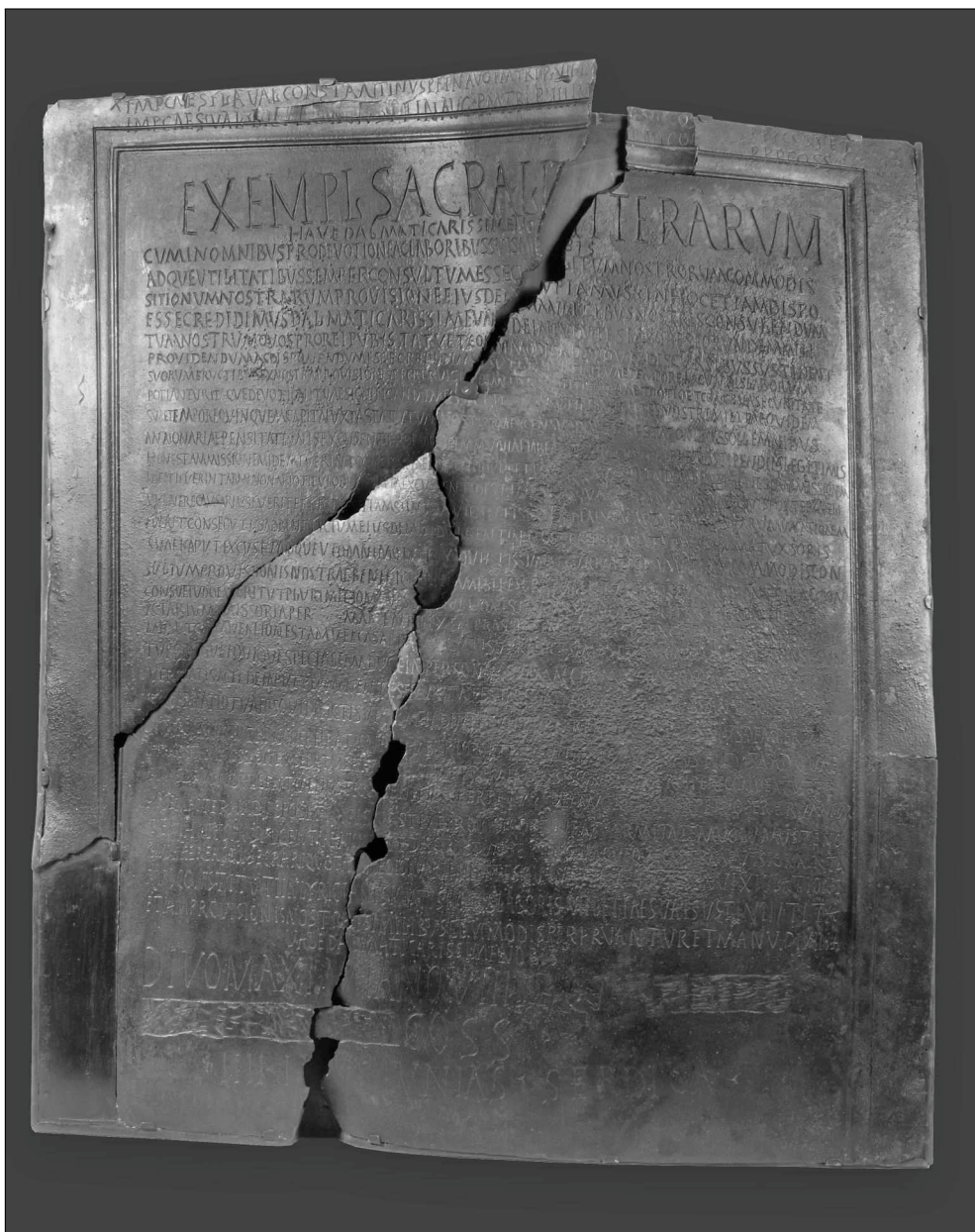
X Imp(erator) Caes(ar) Fla(vius) Val(erius) Constantinus P(ius) F(elix) In(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) VII imp(erator) VI co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(s)(ul) et / Imp(erator) Caes(ar) Val(erius) [[Lic(i)nianus) Licinius]] P(ius) F(elix) In(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) III imp(erator) III co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(s)(ul) /

Exempl(um) sacra(rum) • litterarum /

Have Dalmati carissime nobis! /⁵

Cum in omnibus, pro devotione ac laboribus suis, militum nostrorum commodis / adque utilitatibus semper consultum esse cupiamus, in h(o)ca etiam dispositionum nostrarum provisione, ei(us)dem militibus nostris consulendum / esse credidimus Dalmati carissime, unde intuentes labores eorundem militum nostrorum, quos reipublicae • statu et commodis adsiduus discursibus sustinent, /¹⁰ providendum ac disponendum esse credidimus, ut et militiae suae tempore iucundis laborum / suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et pos<t> militiam quieto otio et congrua securitate / potiantur. Itaque devotioni tuae significandum esse credidimus, ut idem milites nostri militiae quidem / suae tempore quinque(m) capita iuxta statutum nostrum ex censu adque a praestationibus sollempnibus / annonariae pensationibus excusent; eademque immunitia habeant adque cum completis stipendiis legitimis /¹⁵ honestam missionem idem fuerint consecuti sed et hii qui licet pos<d><t> viginti stipendia adque honestam missionem / adepti fuerint ab annonario titulo duo capita excusent, id est tam suum quam etiam uxoris suae; si quis forte ex pr<o>eli(i) / vulnere causarius fuerit effectus, etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem / fuerit consecutus, ad beneficium eiusdem

¹Paulovics 1936, 11.

1. kép. Az első szőnyi törvénytábla. Magyar Nemzeti Múzeum, Ltsz.: RR 4.1944. (Fotó: Dabasi András)

indulgentiae nostrae pertinet ita ut suum et uxoris / suae caput excuset, adque ut omni modo; tam quietis suae securitati, quam etiam commodis con/ sultum provisionis nostrae beneficio idem milites gratulentur. Licet eiusmodi antehac con/ suetudo fuerit, ut plurimi homines simul honestam missionem a duce perciperent penes / actuarium <epistula? littera?> missoria permanente, exempla sibi singuliquique exciperent; tamen volumus, ut cum vel honestam, vel caesariam, sicuti supra dictum est, missionem milites consecuntur, singuliquique specialem a duce in personam suam accipiant missionem; quo probatione /²⁵ veritatis ac fidei apud <actuarium?> permanente securitate stabili at firmissima perfruantur. Pervidet / sane dicatio tua, eos, qui dilecti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere / non posse, cum utriusque rei ratione haberi oporteat, ac vitae probabilis instituta, adquae / honestam missionem. Sed et meritum militiae praemia a nobis condigna percipere conveniant ut et / eiusdem indulgentiae nostrae beneficio perpetuo idem milites perpetuo perfruantur /³⁰ ac sempiterna dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem, volumus tenorem huius indulgentiae nostrae per singulaequae castra apud signa in tabula aerea consecrari, quo legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Ilyriciani, sicuti similes labores militiae suae sustinent, ita / etiam provisionis nostrae similibus commodis perfruantur. Et manu divina /³⁵ vale Dalmati carissime nobis! /

Divo Maximiano VIII [et Maximino / Augusto] III imperatoribus?]] consulibus / (ante diem) III • idus Iunias • Serdica •

A szöveg magyar fordításban:

A szent levelek másolata

Légy üdvözölve, igen kedves Dalmatiusunk!

Midőn úgy kívánjuk, hogy áldozatkészségükért és fáradozásaikért (*pro devotione ac laboribus suis*) katonáink összes kiváltságaiban és kedvezményeikben (*in omnibus ... commodis adque utilitatibus*) mindig gondoskodás essék (*consultum esse cupiamus*), úgy döntöttünk, igen kedves Dalmatius, hogy rendelkezéseink még eme bölcs előrelátásában (*in hoc etiam dispositionum nostrarum provisione*) is rendelkezés essék ugyanezen katonáinkról, emiatt alaposan tekintetbe véve ugyanezen katonáink fáradozásait (*labores*), amelyeket az állam fennmaradásáért és érdekeiért (*reipublicae statu et commodis*) állandó ide-oda vonulásaikkal magukra vállalnak, úgy gondoltuk, hogy gondoskodás és rendelkezés essék (arról) (*disponendum esse credidimus*), hogy mind katonáskodásuk ideje (*militiae suae tempore*) alatt gondoskodásunkból fakadóan (*ex nostra provisione*) munkájuk megérdemelt gyümölcseit teljességgel élvezzék, mind pedig szolgálatuk után (*post militiam*) nyugodt pihenésben és harmonikus biztonságban részesülhessenek (*quieto otio et congrua securitate potiantur*). Úgy döntöttünk hát, hogy elkötelezettséged jeleként (*devotio tua*) értékeljük, hogy ezen katonáink szolgálati idejük alatt (*militiae suae tempore*) rendeletünk értelmében (*iuxta statutum*) a census alól illetve a terményadó szokásos megfizetéséből (*ex censu adque a praetationibus sollemnibus annonariae pensitationis*) öt egységnyi (*quinque capita*) mentességet élvezzenek (*excusent*); ugyanezt a mentességet (*eademque immunitiam*) bírják akkor is, ha törvényes szolgálatuk leteltével (*post completis stipendiis legitimis*) tisztességes elbocsátásban részesültek (*honestam missionem idem fuerint consecuti*). Azonban azok is, akik 20 szolgálati évet követően ugyanúgy *honestam* missióban részesültek (*post /! / viginti stipendia adque honestam missionem adepti*

■

fuertint), a terményadóból két egységnyinek (*ab annonario titulo duo capita excusent*), azaz úgy a saját magáénak, mint a házastársáénak (*tam suum, quam etiam uxoris suae*) a megfizetése alól mentesüljenek. Ha pedig valaki véletlenül csatában szerzett sebesülés (*ex preli /!/ vulnere*) miatt egészségügyi okból kényszerülne elbocsátásra (*causarius fuerit effectus*), akkor is, ha a hús év szolgálati időn belül (*intra viginti stipendia*) saját dolgainak ezen okából kifolyólag kapja meg a szabadságolását (*vacationem fuerit consecutus*), ugyanezen gondoskodó szeretetünk jótéteményéhez tartozzon oly módon (*ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae*), hogy mentesüljön a saját és felesége adóegysége alól (*suum et uxoris suae caput excuset*), ugyanúgy, mint ahogy minden más egyébben is: úgy nyugdíjuk biztonságát (*quietis suae securitati*), mint a mi bölcs előrelátásunk jótéteményéből (*commodis consultum provisionis nostrae beneficio*) fakadó juttatásokat ugyanezek a katonák élvezhessék (*idem militis gratulentur*). Jóllehet korábban (*antehac*) az volt a szokás (*consuetudo*), hogy mindenki egyidejűleg (*simul*) kapta meg a *duxtól* a *honestá missiót*, miközben az elbocsátó okirat az írnoznál maradt (*penes actarium missoria permanente*), saját példányát ki-ki megkaphatta (*exempla sibi singuliquique exciperent*); mégis úgy akarjuk, hogy amikor – amint az fentebb írva vagy – a katonák vagy *honestá* vagy *causaria missióban* részesülnek, ki-ki a saját személyre szabott elbocsátó okiratát a *duxtól* megkapja (*singuliquique specialem a duce in personam suam accipiant missionem*); ezért az igazság és a hűség megerősítéseképpen (*quo probatione veritatis ac fidei*), az <írnoznál?> maradván, rendíthetetlen és igen erős biztonságot élvezhessenek (*securitate stabili at firmissima perfruantur*). A te ünnepélyes akaratkinyilvánításod (*dicatio tua*) helyesen ismeri fel, hogy azokra, akik bűncselekményükből kifolyólag bocsátatnak el (*qui dilicti sui gratia dimittuntur*), ugyanezen törvény jótéteménye nem terjed ki (*ad beneficium legis eiusem pertinere non posse*), amikor mindkét dolog, úgy a tisztességes élet intézményének (*vita probabilis instituta*), mind pedig a tisztességben való elbocsátásnak az előnyéből részesülni szükségeltetne. De a katonai szolgálat jogos jutalmait (*merita militiae praemia ... condigna*) tőlünk kiérdemelve megkapni elhatározottassanak, hogy mind ugyanazon kegyességünk örökös jótéteményének ugyanazon katonák örökké örvendezzenek (*eiusdem indulgentiae nostrae beneficio perpetuo idem milites perpetuo perfruantur*), mind pedig rendelkezésünk örökkévaló előrelátása megtartsa érvényét (*sempiterna dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem*), úgy akarjuk, hogy ezen kegyességünk szakadatlan áradata (*tenor huius indulgentiae nostrae*) minden egyes táborban (*per singulaquaeque castra*) a hadijelvények mellett (*apud signa*) ércáblába vésve (*in tabula aerea*) megörökíttessék (*consecrari*), ezért úgy az illyricumi legionárius katonák (*legionarii milites*), mint ahogy a(z) illyricumi lovasok is, akik *vexillatiókba* vannak besorozva (*equites in vexillationibus constituti Inlyriciani*), amennyiben katonáskodásuk (ideje) alatt hasonló fáradozásokat vállalnak magukra (*similes labores militiae suae sustinent*), úgy kegyességünkből fakadóan hasonló kedvezményekben részesüljenek (*provisionis nostrae similibus commodis perfruantur*). Az isteni gondviselés segítsen, igen kedves Dalmatiusunk!

(Kelt) Az imperatori acclamatiót nyolcszor elnyert isteni Maximianus, és az imperatori acclamatiót háromszor elnyert [[Maximinus]] császárok consulsága idején (Kr. u. 311), június idusa előtti negyedik napon (június 9.), *Serdicában*.

(Borhy László fordítása)

Az első szőnyi törvénytáblának előkerült egy másik példánya is feltehetőleg a bulgáriai Silistrában, az ókori *Durostorum*ban, a Bobokovi testvérek gyűjteményének részeként.² Anélkül, hogy a szövegeket egymással részletesen összehasonlítanánk, néhány fontos tényre fel kell hívni a figyelmet.³ A durostorumi törvénytábla megerősíti, amit a szőnyi törvénytáblán olvashatunk: „... ezen kegyességünk szakadatlan áradata minden egyes táborban a hadijelvények mellett ércáblába vésvé megörökítették” (31–32. sor), vagyis valóban minden katonai táborban, ez esetben *Durostorum*ban, a *legio XI Claudia* táborában⁴ jól látható helyen elhelyezhették a törvény szövegének egy-egy példányát. A Bulgáriában előkerült példány is a „Szent Levelek Másolata” kategóriába tartozik, jöllehet ezt a feliraton erőteljesen rövidítették: *e(xemplum) s(acrarum) l(itterarum)*. A silistrai tábla szövege is megszólítja a helytartót, egy bizonyos *Tertiust*, a brigetióihoz hasonlóan a *carissimus* formulával (*Terti carissime*), azonban – a brigetióival ellentétben – csak egyszer (6. sor). Egyértelműen kiderül viszont, hogy az adott legiotáborba szánt ércáblát mindig a megfelelő, hivatalos előljárónak címezték.⁵ Végül a szöveget közreadó N. Sharankov kiemeli, hogy mivel a durostorumi példányról hiányzik a császári titulatura, amelyet utólag vésték rá a brigetióira, véleménye szerint nem Constantinus és Licinius közös neve alatt, hanem egyedül Licinius nevében adták ki azt.

² Fezzi 2008; Sharankov 2009. Méretei: magasság: 60,8 cm, szélesség: 40,2 cm (fent) – 41,3 cm (lent); vastagság: 0,9 cm (tábla belseje) – 2,1 cm (a szélén, a kerettel együtt); feliratos mező magassága: 51 cm.

³ A két törvénytábla közötti egyezéseket és eltéréseket lásd: Sharankov 2009, 65–67. A durostorumi tábla alsó része töredékes, a brigetiói törvénytábla 30–38. sora közötti szövegrésze hiányzik róla. Ugyanígy hiányzik a brigetióin meglevő, a felirat felső kerete fölé utólag vésett császári titulatura is (Brig. 1–2. sor).

⁴ Érdekesképpen érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a *legio XI Claudiát* éppen Brigetióból helyezték át Durostorumba, Kr. u. 116-ban: Borhy 2012.

⁵ Ahogy a brigetiói táblán említett *Dalmatius* kiléte, betöltött tisztsége sem tisztázott teljesen, úgy a durostorumi törvénytáblán említett *Tertiusról* sem tudunk meg sokkal többet: talán *dux* vagy *praeses Moesiae secundae*, esetleg *vicarius dioeceseos Thraciae* lehetett.

A második brigetiói törvénytábla és előkerülésének körülményei

Az 1930-ban és 1934-ben előkerült, teljesnek mondható szőnyi törvénytábla előkerülése után szakmai körökben nagy meglepetést keltett – még ha lelőhelyéről és leletkörülményeiről nem is tudunk semmit – az ugyanezen szöveget tartalmazó, szintén majdnem teljesen ép durostorumi példány felbukkanása a 2000-es évek közepén. Ehhez képest talán nem túlzás, ha igazi szenzációnak nevezzük az újabb, második szőnyi törvénytábla 2014-es előkerülését. A leletről Kiss Attila szőnyi lakos, aki fémkeresőjével és felkészültségével 1992 óta résztvevője és segítője a brigetiói ásatásoknak, 2014. november 7-én értesítette a múzeumot. Elmondása szerint a gátépítést megelőző feltáráson velünk szoros együttműködésben végzett napi munkáját befejezve, hazafelé menet, a kezében tartott és véletlenül bekapcsolva hagyott fémkereső hangosan bejelzett. Mivel sötétedett, a lelőhely mások által való kifosztásának megelőzése érdekében ásójával a földfelszín közeléből egy ásónyom (kb. 18 cm) mélységből hat darab vastag bronzlemezt fordított ki. A múzeumot értesítette, a pontos lelőhelyet megmutatta, ahol utólag fémkeresővel a teljes felületet átvizsgálva további töredékekre nem bukkantunk. Ennek oka valószínűleg abban rejlik, hogy a bronzlemezek lelőhelye közelében egy mély, kibetonozott akna található, amelynek – egyébként nem ismert – építéskor kerülhettek a kidobott földdel együtt a bronzlemezek a megtalálási helyükre. A mintegy 3500 g súlyú, jó állapotban, egységes zöld patinával megőrződött töredékek előbb a Komáromi Klapka György Múzeumba, majd restaurátorhoz, végül tudományos feldolgozás céljából az ELTE Régészettudományi Intézetébe kerültek.

A feliratos bronz táblák lelőhelye és leletkörülményei, amennyiben fémkeresővel találják őket, sajnos ismeretlenek maradnak a tudomány és a szakemberek számára. A második szőnyi törvénytábla esetében azonban nem ez a helyzet: a lelőhelyre vonatkozó pontos adatok birtokában, az első törvénytábla lelőhelyének ismeretében tudjuk, hogy egymástól néhány méter távolságra, a brigetiói legiotábor parancsnoki épületének (*principia*) közelében, talán a zászlószentélyben kerültek elő (2–3. kép), ahol kifüggesztve voltak, ahogy arról az első törvényt kiadó császárok a törvénynek szövegében rendelkeznek.⁶

⁶ Paulovics 1936, III. tábla, 31–32. sor: „minden egyes táborban (*per singulaquaeque castra*) a hadijelvények mellett (*apud signa*) ércablába vésve (*in tabula aerea*) megörökíttessék (*consecrari*)”.

2. kép. A brigetioi legiotábor és katonaváros topográfiája (Térkép: Rupnik László)

3. kép. Az első szőnyi törvénytábla előkerülési helye Paulovics I. adatai alapján (1) és a második tábla (2) lelőhelye (Térkép: Rupnik László – Bödőcs András)

A második brigetiói törvénytábla felirata, feloldása és kiegészítése

A második törvénytáblának 6 töredéke került elő. A töredékek súlya összesen 3500 g. A hatból három töredék egymáshoz illeszkedik (Frag. 3., ezen belül az egyes töredékeket nem jelöljük külön), így a továbbiakban az összesen négy restaurált töredék leírását adjuk közre.

Frag. 1. (4–5. kép)

Jobb felső saroktöredék a felerősítésre szolgáló lyukakkal. Méret: legn. magasság: 128 mm; legn. szélesség: 114 mm; vastagság: 5,9–10,09 mm; vastagság a jobb felső sarokban: 19,85–21,82 mm; betűméret: 15 mm (1. sor), 8–11 mm (2–8. sor)

RVM	[Exemplum sacrarum littera]rum
FICANDIS	[---]ficandis
XIMAE	[--- ma]ximae
RANORVM	[--- vete]ranorum
5 S APVT	[---]s aput (!)
AMQVAM	[--- t]amquam
S	[---]S
ARTE	[--- p]arte (?)

Frag. 2. (6–7. kép)

Bal oldali töredék, szegély. Méret: legn. magasság: 129,6 mm; legn. szélesség: 92,5 mm; vastagság: 5,9–8,4 mm; betűméret: 19 mm (szignó); 15 mm (császárnév); 8–11 mm (1–12. sor)

A töredék bal szélén:

E [---] f[ecit? ---] // esetleg [---] fêcît [---] //

A töredék szövege:

+A+N+I+A+I+L+L+	+A(?) +N+I(?) a +I+L+L [---]
LEGIONV	legionu[m ---]
QVAE VTI	quae uti [---]
ESTIMI+A+	[cong]/esti (?) m +I+A(?) [---]
5 ET IN PRIN	et in prin(?) [---]
CARISSI	carissi[me nobis ---, vagy -mi commilitones, vagy -i conveterani ---]
COMOD	com(m)od[is---]
TESTIFIC	testific[at ---]
PRESEN	pr(a)esen[tia (?) ---]
10 [[PHIL]]	[[Phil[ippus?]] Augustus?]
EST+E	est+E [---]
+A(?) +I(?)	+A(?) +I(?)

Frag. 3. (8–9. kép)

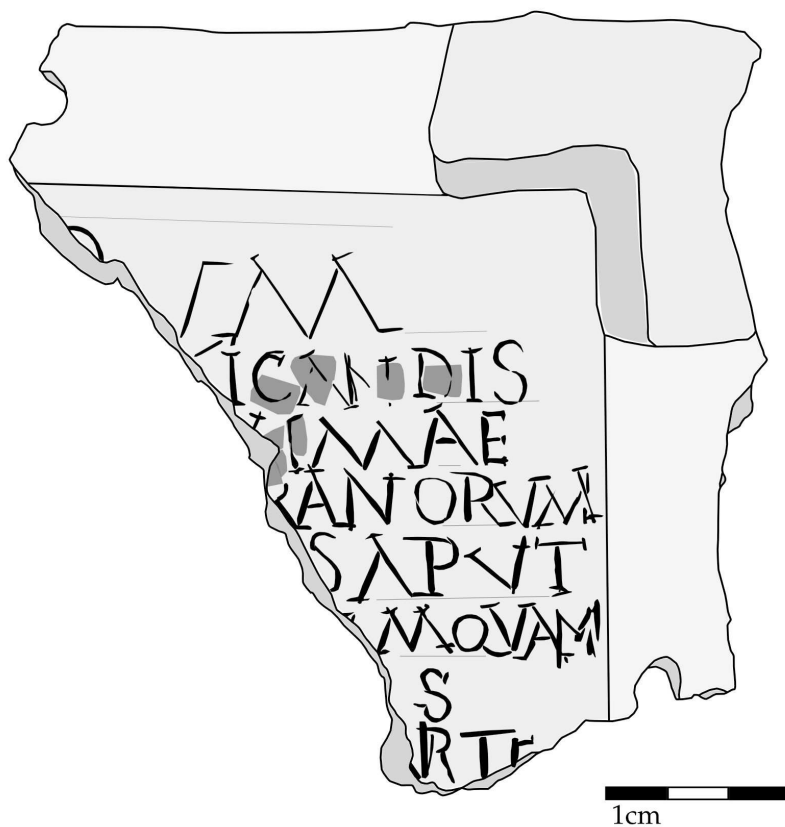
Jobb oldaltöredék három, egymáshoz illeszkedő darabból, szegéllyel. Méret: legn. magasság: 181 mm; legn. szélesség: 192,51 mm; vastagság: 8,21–10,69 mm; betűméret: 13 mm (9. sor, császárnév); 8–11 mm (1–12. sor)

+I+	[---]+I [---]
+IRELIG+	[---]+I relig[io (?) ---]
+X NONNVLLIV	[---]+X (?) nonnulli[u]s[---]
VESTI SVNT DEA+	[---]q]u(a)esti (?) sunt DEĀ+ [---]
5 VM QVOD AD SE+	[---]um quod ad se[natum? ---]
ANTIQVITVS PRIVIL	[---] antiquitus privi[legium (?) ---]
ORVM SVNT ADEPTI	[---] qu]orum (?) sunt adepti [---]
NVICTI DI VOS SERVEN	[---] acclamatum est: Philippi Augusti(?) i]nvicti di(i) vos serven[t ---]
* [[PHILIPPVS]] AVGVSTVS	[---] * [[Philippus]] Augustus / [dixit: ---]
10 T+P+R+E+[---]VS PROVINCIARV	[---] dixit]t p]r(a)ę[posit]us provinciaru(m)
QVI REPERTI	[---] qui reperti
TRIS CONCESSAS	[sunt --- nos]tris (?) concessas
NONNVLLI	[---] nonnulli
DVNT NON	[---] conce-, ce]dunt (?) non
15 E QVIS PRE	[---] n]ę quis p]r(a)e-
TVR TIRO	[---]t]ur tiro-
E SVAE	[---]ę suae

Frag. 4. (10–11. kép)

Töredék a tábla belső szövegrészből. Méret: legn. magasság: 88,33 mm; legn. szélesség: 87,25 mm; vastagság: 6,84–11,18 mm; betűméret: 8–11 mm

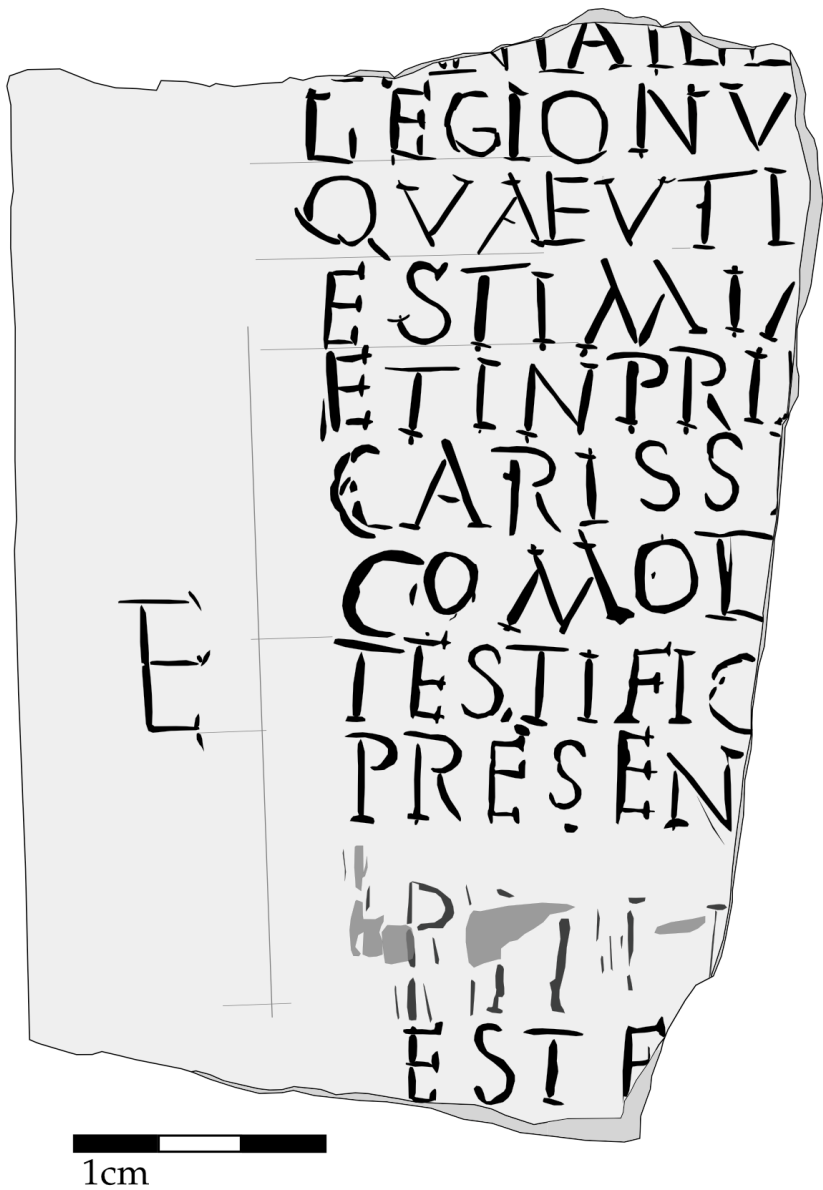
RA	[---] RĀ [---]
N+I+ PRAETERE	[---]ni praeterę[a---]
M^A QVAE IN CAST	[---]m]a quae in cast[ra, -ris ---]
R DE CETERO VT+	[---]r] de cetero ut]i [---]
5 NTVR NEC EN+	[---] potia-, gratule-, perfrua]ntur nec eni]m [---]
+E+RIT EMERITO +I	[---]ęrit emerito I(?) [---]
CLAMATVM E	[---] ac]clamatum e[st: ---]

4. kép. A Frag. 1. saroktöredék rajza (Rajz: Bartus Dávid)

5. kép. A Frag. 1. saroktöredék fotója (Fotó: Bartus Dávid)

6. kép. A Frag. 2. oldaltöredék rajza (Rajz: Bartus Dávid)

7. kép. A Frag. 2. oldaltöredék fotója (Fotó: Bartus Dávid)

8. kép. A Frag. 3. oldaltöredék rajza (Rajz: Bartus Dávid)

9. kép. A Frag. 3. oldaltöredék fotója (Fotó: Bartus Dávid)

10. kép. A Frag. 4. töredék rajza (Rajz: Bartus Dávid)

11. kép. A Frag. 4. töredék fotója (Fotó: Bartus Dávid)

A második brigetiói törvénytábla kibocsátója: Philippus Arabs császár

Mielőtt rátérnénk a második szőnyi törvénytábla szövegének elemzésére, érdemes megismerkedni az azt kibocsátó császár, Philippus Arabs (12. kép) életútjával, uralkodásának történelmi viszonyaival, és Pannoniához illetve az illyricumi térséghez fűződő kapcsolatával.⁷ A római császárok sorában sokan vannak, akiknek uralkodását a haláluk után negatívan ítélte meg a közvélemény, és emlékükre kedvezőtlen fényt vetett a kortárs vagy későbbi történetírók által róluk az utókorra hagyott leírás, de az ezek sorában is talán egyik legkedvezőtlenebb kép arról a mindössze 5 évig, 5 hónapig és 29 napig uralkodó császárról, Marcus Iulius Philippusról, közismert nevén Philippus Arabsról (Kr. u. 244–249) maradt fenn, akit kortársa és legnagyobb ellenfele, a perzsa I. Shapur gyávának és hazugnak,⁸ Aurelius Victor igen alacsony származásúnak és egy banditavezér apa sarjának nevezett.⁹ Mindezek alapján E. Gibbon a következő sommás ítélettel bélyegezte meg: „*Philip ... was an Arab by birth, and consequently, in the earlier part of his life, a robber by profession*”.¹⁰ Életrajzát kihagyta a Hadrianus (Kr. u. 117–138) és Numerianus (Kr. u. 283–284) között uralkodó császárok életét bemutató *Historia Augusta*, és ugyan III. Gordianus biográfiájában bőszégesen ír róla, mindezt csak a rendkívül népszerű uralkodó ellen szervezett, gyilkossággal végződő cselszövés vonatkozásában teszi, öt évig tartó uralmára alig tér ki. Aurelianus császár életrajzában ismét megemlíti a nevét, de a római történelem legsötétebb uralkodóival: Caligula, Nero, Vitellius és Maximinus Thrax nevével említi egy sorban.¹¹

Bár Philippus Arabs életrajza hiányzik a *Historia Augustából*, azt tudjuk róla, hogy *Arabia Petraea* provinciában, *Trachonitis* térségében született Kr. u. 204 körül; szülővárosát császárként *Philippopolis*nak nevezte el, és *colonia* rangra emelte.¹² Apja, *Iulius Marinus*, akit Aurelius Victor Kr. u. 4. századi történetíró rablóvezérnek titulált, valószínűleg *Mesopotamia* elöljárója (*praefectus Mesopotamiae*), 243-ban pedig *praefectus praetorio* volt. Fia uralkodása alatt bekövetkezett halálát követően *Philippopolis*ban istenként tisztelték.¹³ Testvére *Iulius Priscus*, aki – apjukhoz hasonlóan – *praefectus Mesopotamiae*, majd *praefectus praetorio rectorque Orientis* lett.¹⁴ Felesége Kr. u. 238-tól *Marcia Otacilia Severa* volt, aki 244-ben megkapta az *Augusta* és a *Mater castrorum et senatus et patriae*, valamint a *mater Caesaris* címet. Feltehetőleg 248-ban halt meg. Egy fiúgyermekük volt, a Kr. u. 237-ben vagy 238-ban született *Marcus Iulius (Severus) Philippus iunior*, aki

⁷ Stein 1918; Körner 2002.

⁸ Honigman – Maricq 1953, 12, § 9–10; Timonen 2000, 28, a *Res gestae divi Saporis*ra vonatkozó további irodalommal.

⁹ Aur. Vict., *Epit. de Caes.* 28, 4: *Is Philippus humillimo ortus loco fuit, patre nobilissimo latronum ductore.*

¹⁰ Gibbon 1896, 191. Philippus Arabs személyének és uralkodásának „rehabilitációjára” lásd: Peachin 1991, 331, 5. j. Lásd még: „*Philippus Arabs has lost practically all of his imperial prestige in the pagan Latin sources*” – Timonen 2000, 38.

¹¹ HA Aur. 42. Philippus Arabsnak a forrásokban hagyományozott jellemére vonatkozóan lásd: Timonen 2000, 32–34.

¹² A thrakiai *Philippopolis* (ma: Plovdiv, Bulgária) is *colonia* rangra emelkedett ekkor.

¹³ IGRR III 1199, 1200.

¹⁴ CIL III 14149, 5.

244. júliusában vagy augusztusában megkapta a *nobilissimus Caesar princeps iuventutis*, alig tíz évesen pedig, Kr. u. 247. júliusában vagy augusztusában az *Augustus* címet, illetve *pontifex maximus*, *pater patriae* és *proconsul* lett. Halála után őt is – akárcsak szüleit – *damnatio memoriae*-vel sújtották.¹⁵

A *Historia Augusta* III. Gordianus (Kr. u. 238-244) császárról szóló részéből sokat megtudunk utódja, Philippus Arabs életrajzáról is. A perzsákkal szemben fényes sikert arató, győzelméért a római senatustól négy elefánttal húzott diadalszekérrel, „perzsa módon” megrendezendő diadalmenet jogát elnyerő fiatal Gordianus cselszövés áldozata lett. A cselszövést az új testőrparancsnok (*praefectus praetorio*), Marcus Iulius Philippus Arabs követte el, aki ezt megelőzően Gordianus apósát, a *praefectus praetorio* tisztségét előtte viselő, katonái körében nagyon népszerű Misitheust tette el láb alól.¹⁶ A merénylet kapcsán használja ki a lehetőséget a Gordianus-életrajz szerzője arra, hogy Philippus életrajzát beleszője elődjébe. Ebből a következőket tudjuk meg róla. Alacsony származású (*humili genere natus*), de nagyravágyó (*superbus*) volt,¹⁷ aki testőrparancsnokká való kinevezése után azonnal császárelenes lázadást szított a katonák körében oly módon, hogy a gabonaszállító hajókat (*naves frumentariae*) elirányította, hogy a katonák ne kaphassák meg ellátmányukat (*annona*). Emellett azt a hamis hírt terjesztette körükben, hogy Gordianus fiatal kora miatt alkalmatlan a birodalom kormányzására, helyette olyasvalaki kellene uralkodónak, aki a katonaságnak parancsol, és ismeri az államot (*qui militem gubernaret, qui rempublicam sciret*). Amikor pedig a katonákon eluralkodott az éhség, Philippust császári hatalommal ruházták fel (*imperium Philippo mandatum est*), megtették Gordianus gyámjának (*tutor*), és vele azonos rangban kellett uralkodnia (*Philippus cum eodem Gordiano pariter imperaret*). A *Historia Augusta* Gordianus-életrajzának 30. fejezete részletesen leírja azt a megalázó jelenetet, ahogy Philippus elbánt elődjével:¹⁸ miután gőgösen viselkedett tulajdonképpeni uralkodótársával, aki viszont előkelő származású császárivadékként nézte le Philippust, Gordianus kiállt egy emelvényre (*tribunal*) a katonák elé, azt remélve, hogy nagy nyilvánosság előtt elkövetett panaszkodásával visszakérheti a hatalmat. Később szavazásra vitte a dolgot, de alulmaradt Philippusszal szemben, aki újabb cselszövése révén magának nyerte meg a katonákat. Gordianus egyre kétségbeesettebben könyörgött hatalmáért, majd később az életéért. Először azonos hatalmat kért Philippusszal, majd *Caesar* szeretett volna lenni, egy újabb fordulóban már a testőrparancsnoki tisztséget is vállalta volna Philippus helyett (*praefecti loco esset Philippo*), sőt csapatfőparancsnok (*dux*) is szívesen lett volna, csak az életét kímélik meg. Mivel azonban Philippus félt attól, hogy a katonák, akik csak az ellátás akadályoztatása révén szándékosan gerjesztett éhség miatt lázadtak fel az előkelő, császári származása és katonai sikerei miatt amúgy a római nép, a senatus, sőt az egész római földkerekség részéről általános szeretetben részesített Gordianus (*amor populi Romani et senatus circa Gordianum, ... totiusque orbis Romani*) ellen, visszahelyezik hatalmába, parancsot

¹⁵ A családi viszonyokra, életrajzi adatokra és a betöltött tisztségekre valamint viselt címekre lásd: Kienast 1990, 197–200.

¹⁶ HA Gord. 28.

¹⁷ HA Gord. 29.

¹⁸ HA Gord. 30.

adott arra, hogy fosszák meg fegyvereitől, és végezzék ki. Az ily módon „istentelenül” (*impie*) és jogtalanul (*non iure*) hatalomra jutott Philippus levelet (*literae*) küldött Rómába, hogy hírül adja Gordianus betegség miatt bekövetkezett halálának hírét, és a senatus tudomására hozta azt, hogy őt magát az egész katonaság császárrá választotta.¹⁹ A senatus, ily módon félrevezetve, őt magát császárrá (*princeps*) választotta, Gordianust pedig szintén császárnak (*Augustus*) nevezve, az istenek közé (*inter dios*) sorolták.

Philippus az összeesküvés és a császárgyilkosság sikeres keresztülvitele után,²⁰ csalárd úton megszerzett hatalma megtartása érdekében ügyes politikát választott: a nép, a senatus és a katonaság körében általános szeretetnek örvendő Gordianus képmásait nem távolította el, szobrait nem döntette le és nem törölte ki a nevét a neki állított feliratokról (*neque imagines eius tollere, neque statuas deponere, neque nomen abradere*).²¹ Sőt, mindig „isteninek” nevezte őt (*sed Divum semper appellans*) még az összeesküvésben és a gyilkosságban részt vevő katonaság körében is, „komoly lélekkel és az idegenből jött ember furfangosságával (*peregrina caliditas*) imádva őt”.²² Gordianusnak, akinek holttestét Rómába vitték, a katonák a perzsiai *Circesium* (ma: Zaitha) közelében emlékhelyet, egy kenotaphiumot emeltek, amelyre öt nyelvű (görög, latin, perzsa, héber és egyiptomi) feliratot állítottak, a perzsák, gótok, szarmaták, germánok, sőt, a lázongó rómaiak felett aratott győzelmeinek felsorolásával. „*Philippi*” csatamezejének említésével pedig, ahol az alánoktól vereséget szenvedett, szójáték formájában az őt meggyilkoló két *Philippus*ra, apára és fiára történő kendőzetlen utalást tettek, akik felett nem tudott győzelmet aratni: „*DIVO GORDIANO VICTORI PERSARUM, VICTORI GOTHORUM, VICTORI SARMATARUM, DEPULSORI ROMANORUM SEDITIUM, VICTORI GERMANORUM, SED NON VICTORI PHILIPPORUM*”.²³

A senatus szemmel láthatólag elfogadta az elődjét megkülönböztetett tiszteletben részesítő Philippus császárrá történt kinevezését, és gondolkodás nélkül megerősítette tisztségében, sőt, fiának, Marcus Iulius Severus Philippusnak a Caesarrá választását is elfogadta. Philippus célja mindenestre az volt, hogy minél gyorsabban, és minél nagyobb, a perzsák fölött aratott győzelem birtokában vagy legalábbis annak látszatával – erre utalnak a felvett „*Parthicus*”, „*Parthicus Adiabenicus*”, „*Parthicus Maximus*” és „*Persicus Maximus*”, csak Kr. u. 244-ben viselt győzelmi jelzők²⁴ – térjen vissza Rómába. Fivérért, *Iulius Priscus*t, Mesopotamia helytartójaként (*praefectus Mesopotamiae*) és a keleti tartományok kormányzójaként (*praefectus praetorio rectorque Orientis*) hagyta hátra a térségben.²⁵

¹⁹ HA Gord. 31. A hatalomra jutás körülményeinek leírását lásd még a következő auctoroknál: Eutr. 9, 2, 3–9, 3,1; Fest., *Brev. 22*; Aur. Vict., *Epit. de Caes. 27, 8*. Aurelius Victor másutt határozottan cáfolja, hogy a katonaság és a senatus egyetértésével került volna hatalomra: Aur. Vict., *Epit. de Caes. 36, 2* – [. . .], *nullo senatus seu militum consulto imperium invaserat*. Vö. Timonen 2000, 25; 32.

²⁰ III. Gordianus halálának körülményeire vonatkozó, egymástól eltérő ókori hagyományok (*Res Gestae Divi Saporis*; Aurelius Victor; Eutropius; Ammianus Marcellinus; *Oracula Sibyllina*; Zonaras; Eusebius; Orosius) összevetését és elemzését – miszerint csatában, vagy pedig összeesküvés következtében halt meg – lásd: Timonen 2000, 28–29.

²¹ HA Gord. 31.

²² HA Gord. 31., Soltész M. fordítása. Lásd még Ensslin 1961, 87–88.

²³ HA Gord. 34; Amm. Marc. 23, 5, 27; 23, 7, 1. Lásd még: Timonen 2000, 26.

²⁴ AÉp 1975, 765. A perzsákkal szembeni politikára, propagandára lásd: Körner 2002, 120–134.

²⁵ CIL III 14149, 5.

Philippus, mivel kétes körülmények között került hatalomra, a Kr. u. 3. század uralkodóinak többségével ellentétben kezdettől fogva jó kapcsolatokra törekedett a senatusszal és a Róma-városi lakossággal: Perzsiából az Euphratésen, Bostrán, Damascuson, Antiochián, a Hellespontuson, Kis-Ázsián, Makedónián át, minden bizonnyal a Duna-vidéket – és így talán Brigetiót is – érintő utazást²⁶ követően megérkezve Rómába az első dolga az volt, hogy megnyerje magának őket.²⁷ A feltűnően jó viszony ápolásának hátterében az a szándék állt, hogy egyrészt elfeledtesse azt a tényt, hogy a hadseregre támaszkodva, elődjét meggyilkolva szerezte és tartotta meg a hatalmat, másrészt pedig, hogy megnyerje magának, és nyugalomban tartassa a Róma-városi lakosságot. Ezért, akárcsak annak idején Augustus, hatalomra kerülésekor Philippus is 100–100 denariust adományozott a Róma-városi plebsnek. Erre az adományra a *LIBERALITAS AUGUSTORUM*, azaz a „császárok bőkezűsége” érem köriratok utalnak. Nem volt szűkmarkú ugyanennek a népességnek nemcsak a megnyerése, de folyamatos nyugalomban tartása érdekében a látványosságokat illetően sem. Ugyancsak a jó viszony ápolása érdekében Rómába érve, sőt, már útban Rómába is, lázas törvénykezési tevékenységbe kezdett. Philippus Arabs idejéből összesen 80 törvény szövege maradt fenn, ebből a *Codex Iustinianus* 78, a Kr. u. 3. század végi *Codex Gregorianus* pedig 3 törvényt őrzött meg.²⁸ Mindjárt uralkodása kezdetén általános amnesztiában részesítette a száműzetésben levőket és azokat, akiket megfosztottak vagyonuktól. Az uralkodása elején kiadott törvények különös szociális érzékenységről tanúskodnak. Valószínűleg még útban Mesopotamiából Róma felé méltányolta és haladéktalanul orvosolta a phrygiai *Aragua* nevű falu földműves parasztjainak a hozzá intézett beadványát, amely az újabb szőnyi törvénytábla előkerüléséig Philippus Arabs uralkodásának eddig egyetlen, feliratos formában fennmaradt rendelkezése.²⁹ Ebben a levélben a földbirtokos és földműves parasztok panaszt emeltek a katonai parancsnokok, katonák, továbbá befolyásos és hatalommal rendelkező hivatalosságok részéről őket ért jogtalanságok és erőszak, valamint a katonai rajtaütéseket követő fosztogatások miatt. Philippus Arabs a görög nyelvű kérelemben latinul betoldotta a következő szövegrészt: „A kérvényetekben foglaltakat továbbítottuk a helytartónak, aki figyelmet szentel majd az ügynek, hogy ne legyen helye további panaszoknak” (*Quae libello complexi estis, ad proconsulem misimus, qui dabit operam ne diutius querellis locus sit*). A levél maga a császár utasításával, és természetesen titulaturájával kezdődik: „*Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix Augustus et Marcus Iulius Philippus nobilissimus Caesar Marco Aurelio Eglecto per Didymum militem frumentarium. Pro consule viro clarissimo perspecta fide eorum quae adlegastis, si quid iniuriose geratur, ad sollicitudinem suam revocabit. Vale.* Fordítása: Imperator

²⁶ Peachin 1991; Körner 2002, 96–97.

²⁷ Ensslin 1961, 87–88.

²⁸ A *Codex Iustinianus*ban nem szereplő törvények vonatkozásában, különös tekintettel Philippus Arabs uralkodására lásd: Haenel 1857. A *Codex Gregorianus*ban említett három törvény egyike a *Codex Iustinianus*ban is megtalálható. Philippus Arabs rövid uralkodása ellenére is a katonacsászárok közül az egyik legtöbb törvényt kibocsátó uralkodóként ismert: Körner 2002, 159 (részletes statisztikával). Philippus Arabs törvénykezéseire vonatkozóan részletesen lásd: Körner 2002, 158–181.

²⁹ AÉp 1898, 102 = CIL III 14191 = IGRR IV 598. Lásd még: Ensslin 1961, 90. Vö.: EDH 022436. Körner 2002, 181–189.

Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix Augustus és Marcus Iulius Philippus nobilissimus Caesar Marcus Aurelius Eglectusnak, Didymus hírszerző katona révén (*miles frumentarius*). A senatori rangú helytartó, miután alaposan megvizsgálta mindazok valóságtartalmát, amelyet csatoltál, és ha bármi jogtalanság történt, orvosolni fogja azt. Légy üdvözölve". A sérelmeket valószínűleg nem orvosolták maradéktalanul, hiszen a latin nyelvű betoldást követően az aragui parasztok kifogásolják, hogy nem kapták meg a megfelelő segítséget, hiszen a hatalmasságok folytatták a bántalmazásokat, az elnyomást és a fosztogatást, aminek következtében készleteik kimerültek, földjük pedig elnéptelenedett. Mivel a töredékes felirat további része elveszett, nem tudjuk, mivel zárult a „levelezés”. Philippus Arabsnak számos egyéb olyan intézkedése is volt, amelyek nemcsak polgári jogokat,³⁰ hanem az ellátás rendszerét, a kincstári adminisztráció túlkapásait érintették.³¹ Ezen a téren érdekes kettősség mutatkozott meg Philippus törvénykezési tevékenységében: míg egyfelől befogadta és elintézésre továbbította a „területileg illetékes” helytartónak a beadványokra adott válaszokat, az állam működéséhez szükséges bevételekről, az ellátás zavartalanágát biztosító élelmiszerszállítmányokról – például az Egyiptomból érkező gabonáról –, az adófizetési, vagy beszolgáltatási kötelezettség teljesítésétől még olyan esetben sem volt hajlandó eltekinteni, ha valakinek a fia hadifogságba esett, és apja számára nehézséget jelentett mindez.³² Róma ellátásának zavartalanága érdekében Egyiptomban még rövid uralkodása alatt is gazdasági reformot hajtott végre; ennek azonban nyomós okai voltak. Ahogy P. J. Parsons megfogalmazta: „Egyiptomot mindig is fejőstehénnek használták”,³³ Rómának pedig a Kr. u. 3. század közepe táján minden korábbihoz képest nagyobb mennyiségű terményszállítványokra volt szüksége. Philippus előszeretettel rendezett adományosztást, öt éves uralkodása alatt három nagyvonalú pénzosztásról (*liberalitas*) tudunk,³⁴ de mind nagyobb élelmiszer- és pénzmennyiségre volt szüksége a hadsereg illetve a birodalmi adminisztráció fenntartásához is.³⁵ Philippus alatt nem romlott tovább a pénz értéke – III. Gordianus már csökkentette az *aureusok* súlyát –, a bevételeket az adóterhek növelésével akarta emelni. Ebben segítségére volt a keleti területeket igazgató (*rector Orientis*) testvére, Iulius Priscus is, akinek durva kormányzási stílusa, az adóbehajtásra irányuló tevékenysége közrehatott abban, hogy *Iotapianus* (Kr. u. 248–249) személyében ebben a térségben ellencsászárt kiáltottak ki. Visszatérve Egyiptomra: a Róma éléskamráját jelentő tartomány többé már nem volt abban a helyzetben, hogy zavartalanul biztosítsa Róma ellátását, Septimius Severus uralkodása óta a lakosság lélekszáma folyamatosan csökkent, a papiruszok tanúsága

³⁰ A császári testőrség katonái számára kiállított katonai diplomákat és az általuk biztosított kedvezményeket lásd: Eck – Pangerl 2011.

³¹ Egyes feltételezések szerint Philippus Arabs, mielőtt *praefectus praetorio* lett (Kr. u. 243), lovagrendi hivatalokat töltött be, és az ellátási rendszer adminisztrációjával, esetleg kincstári ügyekkel állhatott kapcsolatban: Timonen 2000, 33–34.

³² Cod. Iust. 10, 52, 2: *Filiū ab hostibus captum ac necdum reversum ad excusationem munerum personalium patri proficere non posse magis placuit*.

³³ Parsons 1967, 140: „Egypt had always been the milch-cow”.

³⁴ Kienast 1990, 198 (a *liberalitasra* vonatkozó további szakirodalommal): Kr. u. 244, 245, 248.

³⁵ Számos különkiadással is számolni kellett: például a Perzsiában fogságba esett római katonákért fizetendő váltságdíj, de nagy költségeket emésztettek fel a Kr. u. 248-ban Róma alapításának ezredik évfordulója alkalmából rendezett játékok is.

szerint Kr. u. 247/248-ban Oxyrhynchosban is csökkent a megtermelt élelmiszer mennyisége. Az ellátási zavarok váltották tehát ki Philippus Arabs intézkedéseit, gazdasági „reformjait”, az „új adóztatást” (*hieron takton*) Egyiptomban, amelynek lényege egy előre meghatározott összeg fejadó formájában történő behajtása, felelőse Philippus testvére, célja pedig Róma-város lakosságának ellátása, az adminisztráció költségeinek előteremtése,³⁶ a hadsereg fenntartása volt.³⁷

Ezek voltak azok az intézkedések, amelyek lehetővé tették, hogy a hadseregnek az a része, amelyre hatalma és a Birodalom fenntartásához feltétlenül szüksége volt – és az illyricumi térségben állomásozó hadsereg ilyen volt – a császár jótéteményéből, odafigyelő gondoskodásából fakadóan kiváltságokat, és nem úgy, mint például a költők,³⁸ adómentességet élvezzenek – az első szónyi törvénytábla szövegéből kiindulva – úgy katonáskodásuk ideje alatt, mint a szolgálati idejük letelte után,³⁹ feltehetőleg a maguk és feleségük részére egyaránt.

Brigetióhoz jóval közelebb, mint a phrygiai Aragua, az illyricumi térségből is van adatunk törvénykibocsátásra. A Dacia inferiorbeli Aquaeben adott ki Kr. u. 245. november 12-iki keltezéssel rendeletet, műfajára nézve *rescriptumot* egy bizonyos Aedius Maximusnak, amelyet M. Peachin feltételezése szerint a carpok elleni Duna-vidéki hadjárata idején a rezidenciájára függesztettek ki, hogy a kérvényező elolvashassa.⁴⁰

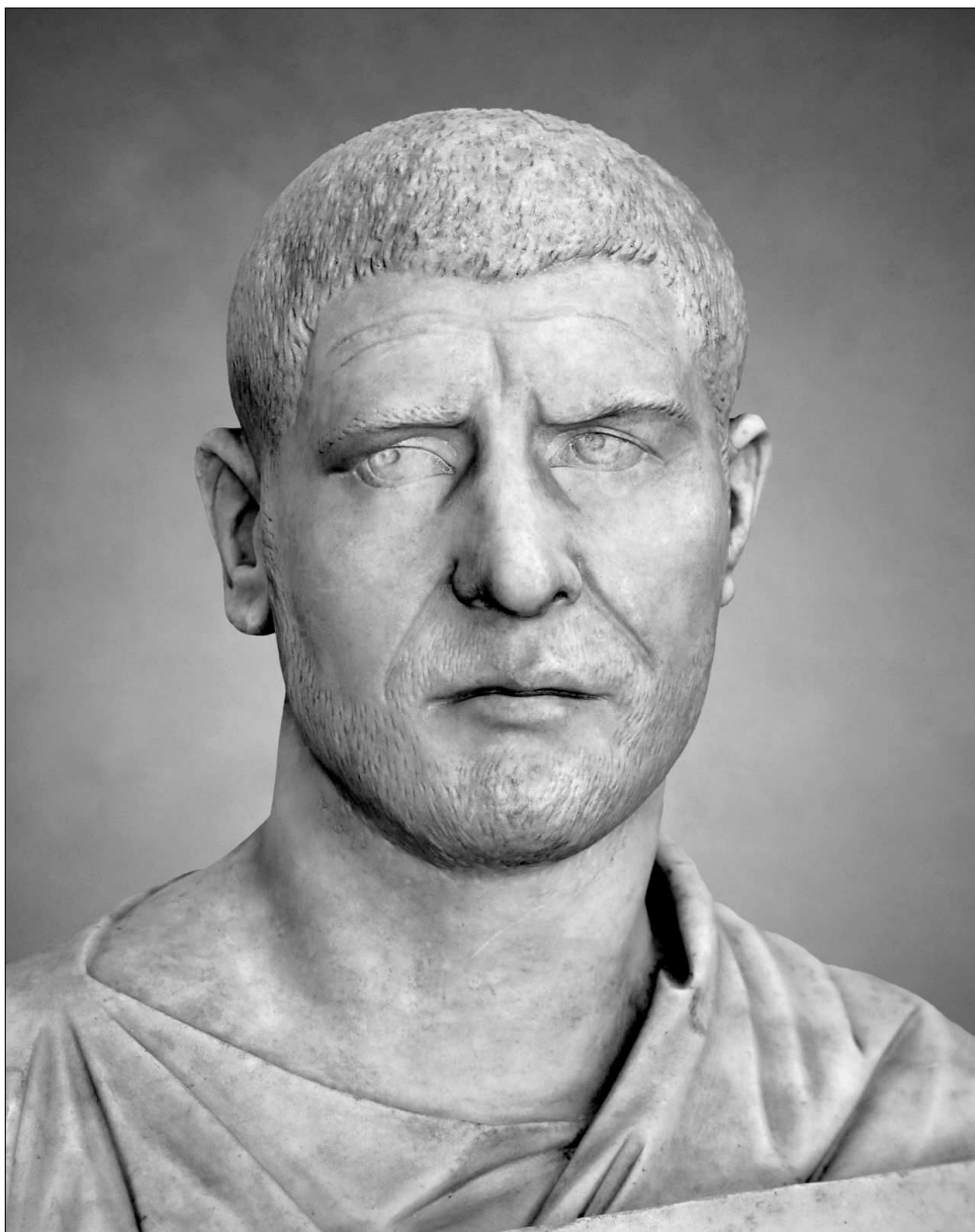
³⁶ Philippus Arabs volt az a császár, aki elrendelte a városi előkelők fiúgyermekeinek foglalkozásbeli és apjuk lakhelye szerinti röghöz kötését is, hogy a hivatalviseléssel járó, korábban önkéntes felajánlásnak számító közterheket (*munera*) is számon kérhessék rajtuk. Cod. Iust. 10, 39, 3: *Filios apud originem patris, non in materna civitate, etsi ibi nati sunt, si modo non domiciliis retineantur, ad honores seu munera posse compelli explorati iuris est.*

³⁷ Részletesen lásd: Parsons 1967, 140–141.

³⁸ Cod. Iust. 10, 53, 3: Philippus Arabs megtiltotta, hogy a költők adómentességet kaphassanak (*Poetae nulla immunitatis praerogativa iuvantur*).

³⁹ Wolff 1986.

⁴⁰ Epit. Cod. Greg. et Herm. Wis. 2, 3, 1. Idézi és értelmezi: Peachin 1996, 223, 45. j. Lásd még: Peachin 1996, 120, 125. j. Vö. Halfmann 1986, 235.

12. kép. Philippus Arabs portréja (Musei Vaticani, Braccio Nuovo, inv. 2216)

Róma millenniumi ünneppsorozata Kr. u. 248-ban

Philippus életrajza annak ellenére hiányzik a *Historia Augustából*, hogy az ő uralkodására esett Róma alapításának ezeréves ünnepe (*miliarium saeculum*), amelyet Kr. u. 248-ban tartottak.⁴¹ Ezelőtt utoljára a 900. évfordulót ünnepelték meg Antoninus Pius császár alatt, Kr. u. 147–148-ban a „Százados Játékok” (*ludi saeculares*) keretében.⁴² Az évszázados ünnepek között eltelt időszak minden bűnétől, betegséggel vagy éppen háborúval járó csapásától megszabadító megtisztulási szertartásokkal – és az eltelt *saeculum* rituális sírba helyezésével, eltemetésével – kísért rendezvény célja a jobb minőségű új korszak eljövételének meghirdetése, és a város ciklikus megújulásának a megünneplése volt.⁴³ A köztársaságkorban is nyilvánvalóan megünnepelt *saecularis* ünnep Augustus uralmával új hangsúlyt kapott, hiszen – némi, a *princeps* érdekében elkövetett, kegyes évszázad-számítási csalással Kr. e. 17-re helyezve az uralkodása alatt megrendezett *ludi saeculares* – éppen ő hirdette meg az uralmával járó aranykor (*aurea aetas*) és az arany évszázad (*saeculum aureum*) eljövételét. Philippus Arabs ezeréves ünnepe azért is kap nagy hangsúlyt, mert a kereszténnyé váló Rómában ez volt az utolsó alkalom, hogy a százados játékokat megrendezték. A következőt – a különböző szisztémák szerint kiszámítva – Kr. u. 304-ben, 313-ban vagy 347–348-ban kellett volna megrendezni, ám ugyanúgy nem tartották meg őket, mint ahogy az 5. században esedékes ünnepeket sem. Joggal érezhette úgy az 5. századi, amúgy pogány történetíró, Zósimos, hogy Róma hanyatlását a megtisztulási és kiengesztelési rítussal kísért, az állam „egészségének” megóvása érdekében rendezett *ludi saeculares* hagyományának elárulása okozta.

A Philippus Arabs uralkodása idején kibocsátott érmek köriratai tanúsítják azt, hogy fényes, Orosius szerint minden korábit homályba borító rendezvények keretében ünnepelték meg Róma alapításának ezeréves évfordulóját: erre utalnak a *SAECULARES AUGUSTORUM* („a császárok százados játékai”), a *SAECULUM NOVUM* („új évszázad”), a *MILIARIUM SAECULUM* („az ezredévi század”) köriratok.⁴⁴ Az éremsorozatok között olyan háttér ábrázolások is láthatók, amelyeken az anyafarkas Romulust és Remust szoptatja; ez a jelenet nem egyszerűen Róma alapításlegendájának ábrázolása volt, hanem közvetlen utalás arra, hogy a dél-syriai Sábában született Philippus önmagát Romulus-leszármazottként akarta láttatni. Társzászárként maga mellé emelt fiával együtt gyakorolt uralkodásának mindez dinasztikus színezetet adott, uralmának tartósságát – Róma fennmaradásának örökkévalóságával gondolatilag társítva – megint csak éremköriratokkal hirdette (*AETERNITAS AUGUSTORUM*, „a császárok örökkévalósága”; *ROMAE AETERNAE*, „az örök Rómának”;⁴⁵ *AETERNITAS IMPERI*, „a birodalom örökkévalósága”). A *Historia Augusta* megemlíti

⁴¹ Körner 2002, 248–259.

⁴² Minderről bővebben: Havas 2003, 36–44.

⁴³ Turcan 2014, 163.

⁴⁴ Syriai tetradrachmák Philippus Arabs uralkodásának ideje alatt történő kibocsátására vonatkozóan lásd: Baldus 1969.

⁴⁵ *Roma Aeterna* templomának ábrázolása Philippus iunior *SAECLVM NOVVM* köriratos érmén: Turcan 2014, 159–161; 160, fig. 4.

a játékok megrendezésének a tényét: „Mindezeket (értsd: a Gordianus által Rómába szállított egzotikus állatok és kincstári gladiátorokat) Philippus mutatta be a százados játékokon, gladiátorviadalokon és cirkuszi versenyeken, amikor a város alapításától számított ezredik évet ünnepelte saját maga és fia consulsága idején" (*cum millesimum ab Urbe condita annum in Consulatu suo et filii sui celebravit*).⁴⁶ Philippus nemcsak a III. Gordianus által a keleti ellenséggel szemben kivívott győzelmek dicsőségét aratta le, de Róma ezeréves születésnapjának fényes megünneplése tekintetében is átvette, és saját céljaira használta fel az elődje által a perzsák felett aratott győzelem diadalmenettel történő megünneplésére (*triumphus Persicus*) tudatosan megtett előkészületeket. Az ünnepsorozat megindításakor – amikor Philippus Arabs éppen a hadszíntéren tartózkodott – két Augustus állt a Római Birodalom élén, Philippus és fia, Philippus iunior. Ráadásul mindketten consuli tisztséget töltöttek be az ünnep évében, az apa a harmadikat, fia pedig a másodikat. Megint csak a *Historia Augusta* tudósít arról, hogy Gordianus hatalmas „készletet” halmozott fel Rómában nemcsak gladiátorokból, hanem az ünnepi látványosságra szánt egzotikus állatokból is: „Rómában Gordianus idején volt harminckét elefánt, ... tíz jávorszarvas, tíz tigris, hatvan szelíd oroszlán, harminc szelíd leopárd, tíz belbus azaz hiéna, ezer pár kincstári gladiátor (*gladiatorum fiscalium paria mille*), hat víziló, egy orrszarvú,⁴⁷ tíz vad oroszlán, tíz zsiráf, húsz vadcsamár, negyven vadló és számtalan egyéb ilyenfajta állat, amelyet mindet Philippus az évszázados játékokon vagy bemutatott vagy lemészároltatott”.⁴⁸ Mindenesetre az új dinasztia egy új évszázad (*saeculum*) kezdeteként tekinthetett önmagára, és így is ünnepeltette magát.⁴⁹ Aurelius Victor megemlíti, hogy egy tavat (*lacus*), talán egy vízvételezésre alkalmas helyet alakított ki Rómában a Tiberisen túli városrészben.⁵⁰ Mindez persze nem érhetett annak az építkezési tevékenységnek a nyomába, amelyet Augustus hajtott végre az új *saeculum* eljövetele, vagy Antoninus Pius a 900. évforduló alkalmából. Az ezer éves ünnepségek rendezésekor a *Circus Maximus*ban tartott állatviadalok és kocsiversenyek is – ahogy az a *SAECULARES AUGUSTORUM* köriratos érmek hátlapjának ábrázolásán látható – ezt a célt szolgálták.⁵¹ Nem volt véletlen a helyszín sem, hiszen a *Circus Maximus* a világmindenséget és ez által az örökkévalóságot – mindenekelőtt Rómáét – szimbolizálta.⁵²

⁴⁶ HA Gord. 33., Soltész M. fordítása.

⁴⁷ Chr. Vendries professzor a „L’homme et l’animal dans la Rome antique” konferencián (2014. ápr. 4., Université de Fribourg, Faculté des Lettres, Fribourg, Svájc) „Les Romains et l’image du rhinocéros : les limites de la ressemblance” címen elhangzott előadásában azt elemezte, hogy orrszarvú bemutatása Rómában nagy ritkaságnak, sőt, talán az egzotikus állatok közül a legnagyobb látványosságnak számított, és a források valamint az ábrázolások alapján szinte száz évenként valóban csak egyszer került rá sor.

⁴⁸ HA Gord. 33., Soltész M. fordítása.

⁴⁹ Egy *SAECVLVM NOVVM* köriratú érmen a két Philippus képmása jelenik meg egy fiatal nő portréjával együtt. Bár nincs adatunk Philippus iunior házasságkötésére vonatkozóan, talán erre utal az éremkép. Az is lehetséges, hogy a Római Birodalom ciklikus megújulásának fogalomkörébe ágyazódva a dinasztiaalapítás vágyának megfogalmazásaként értelmezendő a fiatal nő ábrázolása és az előlap körirata: Turcan 2014, 163.

⁵⁰ Aur. Vict., *Epit. de Caes.* 28, 1.

⁵¹ Hieron., *Chron.* p. 217, 17–18: *innumerabiles bestiae in circo magno interfectae*. Az ezeréves ünnepen rendezett állatviadalok (*venationes*) ábrázolására és szimbolikus jelentésére éremképeken lásd: Turcan 2014.

⁵² Turcan 2014, 162: „Nous savons aussi que le cirque évoquait l’univers, avec les douze portes de ses carcères correspondant à la dodécade du zodiaque, les sept tours de piste aux sept planètes, les quadriges et les quatre factions aux saisons de l’année. C’était «comme une image du ciel». Lásd még: Wuilleumier 1927.

Philippus Arabs, Illyricum és Pannonia

Miután azt már valószínűsítettük, hogy Philippus Arabs Perzsiából Rómába vezető útja nagy valószínűséggel Pannonián, azon belül is Brigetión át vezetett, érdemes megnézni, hogy milyen szálak fűzték a császárt a tartományhoz. A Pannoniában állomásozó legiók nevében, amelyek különösen a Kr. u. 3. században viszonylag gyorsan reagáltak az uralkodóváltásra,⁵³ Kr. u. 245-ben már egészen biztosan megjelent a később hasonló igyekezettel gyorsan eltávolított, a feliratokról pedig kivésett *Philippiana* epitheton. Nem kivétel ez alól a Brigetióban állomásozó *legio I Adiutrix* sem, amely ebben a négy-öt esztendőben *legio I Adiutrix Pia Felix Philippiana*nak nevezte magát.⁵⁴

Bár a Maximinus Thrax halálát követő időszak *Pannonia* számára kivételesen békés periódusnak számított, hiszen sem katonai lázadásról nem értesülünk, amely újfent egy *Illyricumban* sikeres hadvezér császárrá kikiáltását eredményezhette volna, sem pedig barbár betörésekről,⁵⁵ a térség ezt követően forró ponttá vált. Philippus hatalomra kerülésének pillanatában, Kr. u. 244-ben a carpok (*Carp*i) veszélyeztették a térséget, személyesen ő vette kézbe az ellenük vezetett hadjáratot, hiszen sem *Moesia inferior* tartomány helytartója, Prastina Messalinus, sem pedig a jóval nagyobb haderő felett rendelkező Severianus nem volt képes visszaszorítani az ellenséget a Dunán túlra. Kr. u. 246-ban a császár Daciában tartózkodott, ahol engedélyezte az éremvérezt az alaposan meggyötört tartománynak. A Kr. u. 247 végén a titulaturájában⁵⁶ megjelenő *Carpicus maximus* és *Germanicus maximus* jelzők alapján feltételezhető, hogy legalábbis ekkoriban sikereket ért el a térséget támadó ellenséggel, a carpokkal⁵⁷ és feltehetőleg a quadokkal szemben. A győzelmet követően kapta meg fia az Augustus és a főpapi (*pontifex maximus*) címet, és lett felesége, Otacilia Severa *mater Augusti et castrorum et senatus et patriae*. Ezzel nyilvánította és egyértelművé tette dinasztia alapítási szándékát.

Ekkoriban azonban a pannoniai hadsereg már nem fogadta el a keleti dinasztia uralkodóit, és saját császárt kiáltott ki a feltehetőleg senatori származású *Tiberius Claudius Marinus Pacatianus* személyében.⁵⁸ Uralmának egyetlen évét (Kr. u. 248) az általa kibocsátott érmeiken a *Romae aeter(nae) an(no) mill(esimo) et primo*, azaz „Az Örök Rómának, az 1001. esztendőben” körirattal ellátva aposztrofálta.⁵⁹ Azonban a

⁵³ Lásd a brigetiói mérföldkövön a *legio I Adiutrix Pia Fidelis Pupiena Balbina Gordiana* nevét: Borhy 2006, Kat. 1.

⁵⁴ CIL III 3161 (consuli keltezéssel: Kr. u. 245); CIL III 11326; Barkóczi 1944–1951, Kat. 242 = RIU 390. Az Aquincumban állomásoztatott *legio II Adiutrix Pia Fidelis Philippiana* feliratait lásd: CIL III 10619; CIL III 14354, 6; Kuzsinszky 1929, 48–51, 24. kép. Ugyanígy lásd az *ala III Thracum Philippiana* süttői mérföldköveinek feliratait: CIL III 4626; CIL III 4627–11334. Összefoglalva: Fitz 1983, 169–178.

⁵⁵ Pannonia és az illyricumi térség 3. századi történelmére vonatkozóan lásd: Fitz 1982; Borhy 2014, 106–122.

⁵⁶ Peachin 1990, 198–238; Körner 2002, 150–152.

⁵⁷ A carpok elleni hadjárat emléke lehet *Publius Aelius Proculus*, a *cohors VII praetoria vindex Philippiana* lovaskatonájának sírfelirata, aki a daciai háborúban (*bello Dacico*) a carpok erősségénél (*ad castellum Carporum*) esett el (*desideratus*).

⁵⁸ Ensslin 1961, 92.

⁵⁹ Cohen 1861, V, p. 182, no. 7.

történelmi helyzet sem neki, sem a Philippus Arabs uralkodásának végén birodalom-szerte kikiáltott öt további ellencsászárnak⁶⁰ nem kedvezett. A hadsereg lázadását a gótok előretörése váltotta ki, akiket követtek a carpok, taifalok (*Taifali*), vandálok és a *Peucini* törzse is. A Kr. u. 248 tavaszán *Pannoniában* kitört katonai lázadás újfent a pannoniai csapatok által kikiáltott császár trónra kerülésével végződött. Ezek az események feltűnően hasonlítanak *Septimius Severus* hatalomra jutásának körülményeihez, amelyek végsősoron arra vezethetők vissza, hogy az egy parancsnok alatt összpontosuló, túlságosan is nagy létszámú katonaság veszélyforrást jelentett. Hasonló katonai, hatalmi koncentrációra rendkívüli történelmi körülmények között volt már példa a Duna-vidéken: *Quintus Marcius Turbo* Kr. u. 117–119-ben, *Claudius Fronto* pedig 168–170-ben töltött be ilyen tisztséget. A Kr. u. 3. század történetével kapcsolatban meg kell jegyezni azt is, hogy a polgári és a katonai adminisztráció elvált egymástól: a helytartóvá – egyes magyar kutatók véleménye szerint az első *dux Illyricivé* kinevezett – *Tiberius Claudius Marinus Pacatianus* a *Pannonia inferiorban* és *Moesia superiorban* állomásoztató csapatoknak „mindössze” főparancsnoka volt, ezzel egyidejűleg azonban nem volt a két tartomány helytartója. Minthogy azonban egyszerre a térség 10–11 legiójának volt a főparancsnoka, lehet némi fogalmunk hatalmának nagyságáról és az abból adódó lehetőségekről. Ez a fejlődési folyamat azért is fontos, mert a polgári és a katonai közigazgatás elválasztása, amely a késő római birodalom adminisztrációját oly erősen jellemezte, erre az időszakra, erre a térségre, és ezekre a történelmi körülményekre vezethető vissza.

Pacatianust, akinek Rómába vonulása egy katonai lázadás miatt kudarcba fulladt, rövid uralkodást követően még ugyanabban az évben (Kr. u. 248, esetleg 249 elején) ugyanezek a katonák meg is gyilkolták. A következő évek történéseiben jelentős szerepet játszott a Kr. u. 249-ben még *Philippus Arabs* által a két tartomány, *Moesia* és *Pannonia* helytartójává (*legatus Augusti pro praetore /?/ utriusque provinciae Moesiae et Pannoniae*) kinevezett senator, *Caius Messius Quintus Decius Valerianus*. Forrásadatok szerint valahol *Pannoniában* született. *Aurelius Victor* szerint talán *Sirmium* közelében láthatta meg a napvilágot: „Decius, aki egy *Sirmium* területén található faluból származott, katonatiszti pályát befutva tört hatalomra (*militiae gradu ad imperium conspiraverat*) ...”.⁶¹ *Eutropius* egészen pontosan megnevezi ezt a helyet: Budaliának hívták és mint falusias település (*vicus*) *Sirmium* territoriumán helyezkedett el. Nevét más források – úgy mint katonai diplomák, útleírások (*itineraria*) – is megemlékik: „Ezek után Decius szerezte meg a hatalmat, aki *Pannonia Inferiorban*, Budalia nevű helyen született”.⁶² Ha megnézzük későbbi pályafutását (*consul suffectus* Kr. u. 232 előtt, *legatus Augusti pro praetore provinciae Moesiae itemque Germaniae inferiorum* Kr. u. 232–235 között, valamint *praefectus urbi* (talán már Kr. u. 248-ban), kiderül belőle, hogy előkelő, senatori származású volt, és fényes katonai karriert tudhatott maga mögött. Amikor Philippus felszólította,⁶³ hogy vonuljon *Pannoniába*, hogy a lázadást

⁶⁰ *Iotapianus* keleten, *Syria* és *Cappadocia* határán; a Kr. u. 253/254-ig hatalmon maradó *Iulius Aurelius Sulpicius Uranius Antoninus* szintén *Syriában*; egy bizonyos *Marcus /?/ Silbannacus* a *Rajna-vidéken*; *Sponsianus* *Daciában*.

⁶¹ *Aur. Vict., Epit. de Caes.* 29, 1, FPA V. 25. o., Kovács P. fordítása.

⁶² *Eutr.* 9, 4, FPA V. 28. o., Kovács P. fordítása.

⁶³ Philippus Arabs és Decius viszonyára lásd: Timonen 2000, 34–40.

sokat követően rendet tegyen a hadsereg soraiban, tiltakozni akart a parancs ellen. Egyrészt túlságosan jól ismerte szülőföldje viszonyait, másrészt tisztában volt azzal, hogy jó esélye lenne arra, hogy a katonák császárrá kiáltásuk ki: „(2) Felkérte (értsd: Philippus) tehát Decium, hogy fogadja el a moesia-i és pannoniai csapatok parancsnokságát. Decius azonban, mivel ezt mind a maga, mind Philippus szempontjából előnytelennek tartotta, visszautasította. Philippus azonban a thessaliainak nevezett meggyőzési módszerrel élt és azzal a paranccsal küldte Pannoniába, hogy Marinus ottani híveit észhez térítse. (3) Ahogy az ottani katonák meglátták, hogy Decius fellép a bűnösök ellen, előnyösebbnek találták, ha szembemennek a fenyegető veszéllyel és egyszerre mind egy olyan uralkodót kiáltanak ki, aki jobban törődik majd a közjával, és, mint ügyesebb politikus és tapasztaltabb hadvezér, gond nélkül legyőzi Philippust” (Zos. 1, 21, 2–3, FPA V. 58. o., Kovács P. fordítása). Decium tehát valamikor Kr. u. 249 májusában vagy júniusában arra kényszerítették, hogy elfogadja császárrá való kikiáltását, és miután Kr. u. 249 őszén Verona, más hagyományok szerint a thrakiai vagy makedoniai Beroia mellett legyőzte ellenfelét, Philippus Arabsot,⁶⁴ pannoniai seregeinek élén bevonult Rómába. Csapatának vele szemben megnyilvánuló lojalitása Decius pénzverésében is tükröződik: ebben az időszakban jelentek meg a *Genius Illyrici* („Illyricum védőszelleme”), *Genius exercitus Illuriciani* („az illyricumi hadsereg védőszelleme”) valamint *Exercitus Illyricus* („illyricumi hadsereg”) köriratok. A gótok kihasználta a pannoniai csapatok távollétét és támadást indítottak az Al-Dunánál. A fölöttük aratott győzelmek ellenére a barbár betörések valamikor Kr. u. 251. május 27. és június 1. között Decius uralmának a végét jelentették, hiszen a moesia-i Abritus közelében vívott döntő ütközetben fiával, Quintus Herennius Etruscus Messius Deciummal együtt elesett.

⁶⁴ Decius nem szándékozott Philippus Arabs uralmát megdönteni, ahogy erre több tény is utal. Egyrészt 248-ban Romulában egy feliraton Philippusról és dinasztiajáról még mint „*restitutores orbis totius*”-ról beszél (ILS 510), másrészt megígérte neki, hogy Rómába érve leteszi a császári bíbort, harmadrészt pedig érmeit sokáig Philippus nevével verette. Lásd részletesen: Ensslin 1961, 93.

A második brigetói törvénytábla szövegének értelmezési lehetőségei

A törvény műfaja

Habár a második szőnyi törvénytábla szövegének kiegészítése nem lehetséges, mégis sikerül egyes, a tábla szövegében előforduló kifejezéseket értelmezni. Ilyen mindjárt a törvénytábla első sora, amely megadja a törvény fajtáját: a császár által kiadott, a *sacrae litterae*⁶⁵ körébe tartozó törvény egy példányáról (*exemplum*) van szó; ez műfajában – *Exemplum sacrarum litterarum* – megfelel az első szőnyi törvénytáblának. A törvény felállításának a helyéről, „közhírré tételéről” is rendelkezik a császár: „minden egyes táborban (*per singulaquaeque castra*) a hadijelvények mellett (*apud signa*) érc táblába vésve (*in tabula aerea*) megörökíttessék (*consecrari*)”.⁶⁶ Talán erre a helyre utalhat az első töredéken olvasható *apud* (!) szó (Frag. 1., 5. sor), amelynek alakja megegyezik az első szőnyi és a durostorumi törvénytáblán ugyanennek a szónak az írásmódjával.

A katonáknak biztosított kiváltságok

A törvénytáblán előfordulnak olyan kifejezések, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a törvény szövege a katonasággal, pontosabban a katonai táborokkal (*castra*: Frag. 4., 3. sor), leszerelt katonákkal (*veterani*: Frag. 1., 4. sor) és legiókkal (*legiones*: Frag. 2., 2. sor) kapcsolatos.

A töredékek szövegezéséből az is kiderül, hogy a császár – vagy császárok – a katonák „régóta meglevő” (*antiquitus*, adv.) „kiváltságai”-val (*privilegium* vagy *privilegia*) kapcsolatban rendelkeznek. Az első törvénytábla szövegéből kiindulva nyilvánvalóan megerősítik azokat. Ugyanerre utalhat az első szőnyi törvénytábla szövegéből több helyről is ismert,⁶⁷ az „állam által biztosított előnyt, kiváltságot, előjogokat, jogokat” jelentő *commoda*, *-orum* (*n*) szó töredéke. Mindennek a „bizonyítása, tanúsítása, kinyilvánítása” (*testificatio?*, *-or?*) jelenhet meg a Frag. 2. töredék nyolcadik sorában. Amennyiben Philippus Arabs – és fia – a katonák hűsége és elkötelezettsége megnyilvánulásának jeléért cserébe erősítette meg ezeket a kiváltságokat, erre a Frag. 1. második sorában olvasható [*significandis* szó töredéke utalhat.⁶⁸ A Frag. 4. ötödik sorában olvasható [*---]ntur* szó töredéke, megint csak az első szőnyi törvénytábla szövegét figyelembe véve, talán a mindezen kiváltságok által biztosított nyugalom, kiváltságok gyümölcsének élvezetére vonatkozhat.⁶⁹

⁶⁵ Összefoglalóan lásd: Drew-Bear – Eck – Herrmann 1977.

⁶⁶ Paulovics 1936, III. tábla, 31. sor.

⁶⁷ Paulovics 1936, III. tábla, 5. sor: *in omnibus ... commodis adque utilitatibus*; uo. 9. sor: *reipublicae statu et commodis*; 19. sor: *commodis consultum provisionis nostrae beneficio*; 34. sor: *provisionis nostrae similibus commodis perfruuntur*.

⁶⁸ Vö. Paulovics 1936, III. tábla, 12. sor: *Itaque devotioni tuae significandum esse credidimus*.

⁶⁹ Kiegészítési javaslatok: [*--- potia-*, *gratule-*, *perfrua*]ntur (?). Vö. Paulovics 1936, III. tábla, 12. sor: *potiantur*; 20. sor: *gratulentur*; 25., 29. és 34. sor: *perfruuntur*.

A megszólított személyek köre

A törvénytábla szövegében – akárcsak az első szőnyi táblán – találkozunk egy helyen egy megszólítás töredékével, amely az első szőnyi és a durostorumi törvény-szövegben is a helytartó (*Dalmatius* illetve *Tertius*) nevével együtt többször is előfordul: *carissime, carissime nobis*. Míg az előző két törvény szövegében csak azt nem tudjuk, hogy pontosan milyen funkciót töltött be *Dalmatius* és *Tertius*, a második szőnyi törvénytábla esetében az sem ismert, hogy pontosan kit vagy kiket is szólított meg a császár. Számításba jöhet a helytartó (*carissime, carissime nobis*), de vonatkozhat a megszólítás az aktív szolgálatukat töltő katonákra (*carissimi commilitones*), de ugyanígy a veteránokra (*carissimi conveterani*) is.

Philippus Arabs neve a szőnyi törvénytáblán

A császár nevét a tábla betűméreteinél nagyobb betűkkel írták (13–15 mm, a normál szöveg 8–11 mm), és két ízben is megjelenik a töredékeken. Az első helyen interpunctiót alkalmazva a legnagyobb szövegtöredékben kiírva tűnik fel, [[PHILIPPUS]] AUGUSTUS alakban (Frag. 3., 9. sor). A császár nevét eltávolították, a császári címet érintetlenül hagyták. Nevének első négy betűje PHIL[- -] a törvénytábla bal oldaltöredékén olvasható (Frag. 2., 10. sor). A két említést az alábbiakban külön tárgyaljuk.

1. Philippus császár, csak Philippusként, még a *Marcus praenomen* és a *Iulius nomen gentilit* is elhagyva, és csak *Augustusként* említve, az általában ezt megelőző *Pius Felix* szavakat is mellőzve, a császári titulátúra ez után következő többi elemének, a betöltött tisztségeknek, kitüntető címeknek (*pontifex maximus, tribunicia potestas, consul, pater patriae*) a feltüntetése nélkül szokatlan. Az interpunctio egyértelműen utal arra, hogy ott kezdődik a császár neve, előtte valószínűleg nem állhatott sem a megszokott és általános *Imp(erator)*⁷⁰ vagy *Imp(erator) Caes(ar)* cím, sem pedig a *M(arcus) Iulius* névelem; az sem valószínű, hogy az *Augustus* szó után folytatódott volna a titulatura. Az sem szokványos, hogy az *Augustus* szót kiírták, és nem az általános AVG-rövidítéssel tüntették fel.
2. A Frag. 2. töredék tizedik sorában, a sor elején álló PHIL[- - -] névtöredék megint csak arra utal, hogy valószínűleg itt kezdődik a császár neve, és nem a felette levő sorban. Nem valószínű, hogy az IMP vagy IMP CAES rövidítést a felette levő sor végén írták volna, míg a császár nevének és titulaturájának folytatását áthozták volna a következő sorba. Interpunctiót itt azért nem alkalmaztak, mert sorkezdő szóról van szó, vagyis nem kellett elválasztani az ugyanabban a sorban előtte levő szövegrésztől. A legvalószínűbb az, hogy a császárnév után itt is, akárcsak a név első említése esetében, az *Augustus* cím szerepelt, megint csak rövidítés nélkül, teljesen kiírva: [[Philippus]] Augustus - - -].⁷¹

Philippus Arabs tiszteletére számos feliratot állítottak birodalom szerte, többségükben azonban a teljes császári nomenclatura és titulatura szerepel, az általa és a tiszteletére

⁷⁰ Példa *Imp(erator) M(arcus) Iulius Philippus* alakra: Fitz 1983, 170, No. 663 (Furlo).

⁷¹ Számításba vehető az *invicti di vos servent* (Frag. 3., 8. sor) többes számú megszólítás miatt, hogy Philippust a fiával együtt, többes számban említette ez a feliratrész: [[Philippi]] Augusti - - -].

emelt feliratokon egyaránt. Bár ismerünk olyan feliratot, amelyen a császár neve előtt elmarad az *Imperator* vagy *Imperator Caesar* cím, a *M(arcus) Iulius Philippus* nevet az idősebbik Philippus esetében a *Pius Felix Aug(ustus)*, fia esetében a *nobilissimus Caes(ar)n(oster)* címek követik.⁷² Consuli keltezés esetében is megjelenik legalább a *d(ominus)n(oster)* cím a *Philippus* név előtt, amelyet az *Aug(ustus)* titulus követ.⁷³ Két, Süttőn előkerült mérföldkő felirata, bár egymás mellett állhattak, hiszen ugyanazt a Brigetiótól mért XI római mérföldes távolságadatot tüntet fel, két különböző titulaturával készült. Az egyik megadja az idősebbik és fiatalabbik Philippus nevét, viszonylag rövid titulaturáját Otacilia Severáéval együtt,⁷⁴ a másik viszont csak a szülőkéet tartalmazza, viszont mindkettőjük esetében részletes, teljesen kiírt titulaturával.⁷⁵ Egy feliraton, amelyet a két Philippusnak ajánlottak, csak a Philippus név jelenik meg *praenomen* és *nomen gentile* nélkül, amelyet az *Aug(usti) Felix (!)* cím követ egyéb tisztségek feltüntetése nélkül, ellenben ebben az esetben is megelőzi az *Imp(erator) Caes(ares) dd(omini) nn(ostris duo)* császári címek feltüntetése.⁷⁶ Császári titulatura rövidítés nélküli kiírására az ifjabbik Philippus esetében ismerünk egyetlen példát, az istriai Albonaéből: *M(arco) Iulio / Severo / Filippo (!) / nobilissimo / Caesari / nobilissimo principi / iuventutis*.⁷⁷ Az *Augustus* cím rövidítés nélkül feltüntetve viszonylag ritkán ugyan, de előfordul. A legkorábban természetesen Augustus császár esetében,⁷⁸ de találkozunk vele a Kr. u. 1. és 2. században egyaránt.⁷⁹ Philippus Arabs esetében Pannoniában éppen a Brigetióhoz közeli Ménfőcsanakon került elő egy mérföldkő, amely az *Imp(erator) Caes(ar) / Marcus Iulius / Philippus P(ius) F(elix) / Invictus / Augustus* titulaturát tartalmazza.⁸⁰ Mindez arra utal, hogy ha nem is túl gyakori, de nem példa nélkül álló az *Augustus* cím rövidítés nélkül történő feltüntetése Philippus Arabs idejében sem.

A császár és a katonák között folytatott párbeszéd: *interlocutio de plano*

A törvénytábla töredékessége ellenére is feltűnik néhány dolog: egyrészt, hogy a császár neve kétszer jelenik meg a szövegben, mindkétszer a szöveg közepén (Frag. 2., 10. sor; Frag. 3., 9. sor), ráadásul az utóbbi esetben a névrészek és a titulatura kötelező elemeinek már említett elhagyásával.

⁷² CIL VI 2830 (32555), Róma. Meg kell említeni azt is, hogy ezen a feliraton a titulatura fent megadott elemeit nem követik a betöltött tisztségek, kiténtető címek (*pontifex maximus, tribunicia potestas, consul, pater patriae*).

⁷³ CIL III 3161: *d(omino) n(ostro) [[Philipp]lo Aug(usto) / et Titiano / co(n)s(ulibus)*. Lásd még CIL VI 3028 (Róma): *Imp(eratore) Filippo (!) Aug(usto) et Titiano co(n)s(ulibus)*.

⁷⁴ CIL III 4626: *Imp(erator) Caes(ar) / [M(arcus)] Iul(ius) Philippus Invictus Aug(ustus) et M(arcus) Iul(ius) / Philippus nobiliss(imus) / Caes(ar) et Otacil(ia) Seve(ra) Mater Aug(usti) et ca[st]r(or)um / ...*

⁷⁵ CIL III 4627 (11334): *Imp(erator) Caes(ar) / Marc(us) Iul(ius) Philippus / P(ius) F(elix) Invictus Aug(ustus) pontifex maximus tribun(iciae) / potestatis co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) / proco(n)s(ul) et Marcia / Otacilia Severa / sanctissima Aug(usta) / con(i)ux Aug(usti) n(ostris) / ...*

⁷⁶ AÉp 1939, 28 (Romula, Dacia): *Imp(eratoribus) Caes(aribus) dd(ominis) nn(ostris duobus) / [Philipp] Aug(ustis duobus) Felix (!)*.

⁷⁷ ILS 512.

⁷⁸ AÉp 1982, 64 (Róma, Kr. e. 27, EDH 001261): *Imp(erator) Caesar Di[vi] / filius Augustus*.

⁷⁹ Néhány kiragadott példa: AÉp 1983, 927 (EDH 001499) – *Imp(erator) / Vespasianus Caesar / Augustus* (Kr. u. 75, Syria, Antiochia ad Orontem); AÉp 1979, 517 (EDH 001206).

⁸⁰ AÉp 1996, 1249 (EDH 050394).

Szerepel benne továbbá egy megszólítás (Frag. 3., 8. sor: [i]nvinciti di(i) vos serven[t]), amely nem vonatkozhat másra, mint a császárra, illetve császárokra. Végül, egy további töredéken (Frag. 4., 7. sor) megjelenik ennek a megszólításnak, a császár megszólításának a megnevezése (*acclamatio* > [ac]clamatum e[st]), amely tovább segít minket a felirat műfajának még pontosabb meghatározásában, ami nem más, amint a császárnak a katonákkal – nem egy emelvényről – hanem azok soraiban folytatott beszélgetés, az *interlocutio de plano*.⁸¹

A *Codex Iustinianus*ban fennmaradt egy hasonló tartalmú és felépítésű törvény,⁸² amely megmagyarázhatja az említett jelenségeket. Ez ugyanis arról szól, hogy *Imperator Constantinus Augustus* belépett a parancsnoki épületbe és a katonai előjárók valamint a magasrangú férfiak üdvözölték (*cum introisset principia*⁸³ *et salutatus esset a praefectis et tribunis et viris eminentissimis*), megszólították (*acclamatum est*), a következő szavakkal: *Auguste Constantine, deus te nobis servet*, vagyis: „Constantinus császár, az Isten tartson meg téged nekünk!”. Ezt követően pedig párbeszédet folytat a veteránokkal, akik egyenként és közösen is kérdéseket tesznek fel a császárnak, panaszolva a rájuk nehezedő terheket. A törvény szövege a veteránusok megnyilvánulásait a következő szavakkal vezeti be: *Advenati veterani exclamaverunt* („Az odagyúlt veteránusok kifakadtak”); *Victorinus veteranus dixit* („A Victorinus nevű leszerelt katona így szól”); *Universi veterani dixerunt* („Az összes veterán így szól”). A császár megszólalását pedig rendre a *Constantinus A(u)gustus dixit* („Constantinus Augustus így szól”) formula vezeti be.

Hasonló felépítést követ a második szónyi törvénytábla is, és minden bizonnyal hasonló beszélgetést örökíthetett meg a császár és a katonák között. Ezek alapján a felirat szövegét helyenként ki lehet egészíteni az idézett törvény, illetve a *Historia Augustiana*ban hagyományozott, ha nem is táborokban, de a *senatus*ban lezajlott *acclamatiók* segítségével, és az alábbi megfigyeléseket lehet tenni:

1. A felirat többes számban kéri a győzhetetlen istenek segítségét a császárokra, azaz Philippus Arabsra és fiára, és a következőképpen lenne kiegészíthető: [--- *ac]clamatum e[st: Philippi Augusti, i]nvinciti di(i) vos serven[t!] („Felkiáltottak: Philippus császárok, A győzhetetlen istenek tartsanak meg titeket!”). Az *invicti* („győzhetetlen”) szó elvileg vonatkozhat a császárokra is, bár a titulaturában az *invictus* jelző mindig a Philippus név és az Augustus cím között szerepel a *Pius Felix* jelzőkkel együtt.⁸⁴ Ez esetben*

⁸¹ A műfaj meghatározását és az erre vonatkozó szakirodalmat köszönjük Dr. Kovács Péter professzornak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Latin Tanszék, Piliscsaba).

⁸² *Cod. Theod.* 7, 20, 2 = *Cod. Iust.* 12, 46, 1.

⁸³ A 2. sz. töredéken az *et in prin[---]* kifejezés (Frag. 2., 5. sor) is talán a parancsnoki épületre utalhat: *et in prin[cipia ---]*.

⁸⁴ HA Max. et Balb. 2, 9–3, 1: *post haec acclamatum est uno consensu: «Aequum est, iustum est. ... Maxime et Balbine Augusti, dii vos servent. Di vos fecerunt. Di vos conservent»*; HA Maxim. duo 26, 4: *Maxime, Balbine, Gordiane, di vos servent. Victores hostium omnes desideramus praesentiam Maximi omnes desideramus. Balbine Auguste, di te servent. Az utóbbi mondatból az is kiderül, hogy ha csak egy császárt akarnak csak megszólítani, akkor – természetesen – az egyes számú megszólítást alkalmazzák («Balbinus császár, az istenek tartsanak meg téged!»). A Constantinusra kért isteni védelem eltér az itt felsoroltaktól, mert már csak egy istenre, a keresztényekére vonatkozik. További helyek a *Historia Augustiana*ban: HA Gord. 8, 4: *tunc acclamatum est: «Aequum est, iustum est. Gordiane Auguste, di te servent, feliciter imperator es, cum filio imperes»*; HA Maxim. duo 16, 6: *Lectis literis, statim Senatus acclamavit: Gordiane Auguste, Dii te servent. Felix imperes: tu nos liberasti. Salvus imperes: tu nos liberasti. Per te salva respublica. Omnes tibi gratias agimus*; HA Maxim. duo 16, 6: *„Item Consul dixit, De amicis Maximini quid videtur? acclamatum**

elképzeltetné lenne a következő kiegészítés is: [--- ac]clamatum e[st: Philippi Augusti Pii Felices I]nvicti, di(i) vos serven[t!] („Felkiáltottak: Boldog, kegyes és győzhetetlen Philippus császárok, az istenek tartsanak meg titeket!”).⁸⁵ A *Historia Augusta*ban nem találkozunk az *invicti dii* kifejezéssel az *acclamatió*kban, feliratokon viszont az *invictus* jelző helye lenne szokatlan az *Augustus* cím után, erre a Philippusok titulaturájában nem találunk példát.⁸⁶ Amennyiben a Frag. 4. töredéket el akarjuk helyezni a táblán, az [--- ac]clamatum e[st ---] (Frag. 4., 7. sor) miatt valahol az [--- i]nvicti, di(i) vos serven[t] (Frag. 3., 8. sor) közelében keresendő a helye.

2. A párbeszédbe talán bekapcsolódott a privilégiumok megerősítésében érintett provinciák helytartója is, erre utalhat a Frag. 3. tizedik sorában a [--- dixi]t pr(a)e[posit]us provinciaru(m)ként („Így szólt a provinciák előljárója:”) kiegészíthető szövegrész. Talán ő az, akit a császár korábban *carissimus*ként megszólított (Frag. 2., 6. sor). „Ugyanígy, a császár megnyilatkozásaként értelmezhetjük a Frag. 3. kilencedik sorában a [[Philippus]] Augustus / [dixit: —] („Philippus Augustus így szólt”) szövegrészt.”
3. A senatusban elhangzott *acclamatió*k nyomán tudjuk, hogy a császárnak nem volt szükséges jelen lennie, amikor *acclamatió*ban részesítik. Előfordul azonban, hogy a táborban tartózkodik, és személyes jelenlétében (*sub praesentia principis*) történik az *acclamatio* kinyilvánítása. A császár jelenlétére katonai eseményeken számtalan példát látunk,⁸⁷ egyik legismertebb említése *Divitia*/Deutz erődjének építési feliratán jelenik meg.⁸⁸ Nem biztos, de elképzeltetné, hogy Philippus Arabs jelen volt a brigetioi táborban, és személyesen folytatta a katonákkal, veteránokkal és az érintett tartományok előljárójával a bronztáblán megörökített beszélgetést; erre utalhat a Frag. 2. töredéken a *pr(a)esen[tia* (?) ---] szó is. A császár jelenléte iránti kíváncsalmat a *Historia Augusta* is megfogalmazza egy helyen.⁸⁹
4. Az *acclamatió*t időnként a *senatus*hoz és a császárhoz egyaránt címzett küldemény, jókívánság, levél stb. felolvasása előzi meg. Erre utalhat egy töredékes szövegrész a Frag. 3. ötödik sorában: [---]um quod ad se[natum? ---].⁹⁰

*est, Hostes, hostes. Qui eos occiderit, praemium merebitur. Ita acclamatum est: ... Gordiani Augusti, Dii vos servent; HA Maxim. duo 26, 1: Senatusconsultum hoc fuit. Recitatis in Senatu per Balbinum Augustum literis, acclamavit senatus: ... Sanctissimi Imperatores, gratias vobis agimus. Maxime, Balbine, Gordiane, Dii vos servent. ... Balbine Auguste, Dii te servent; SHA Max. et Balb. 2: Maxime et Balbine Augusti, Dii vos servent. Dii vos principes fecerunt, Dii vos conservent. A Historia Augusta*ban található *acclamatió*kra vonatkozóan lásd: Burgersdijk 2010, 118–210.

⁸⁵ Talán számolni lehet azzal a lehetőséggel is, hogy minden egyéb cím nélkül egyszerűen „Győzhetetlen Philippusok”-ként szólítja meg a császárokat a felirat [--- ac]clamatum e[st: Philippi I]nvicti, di(i) vos serven[t!] („Felkiáltottak: Győzhetetlen Philippusok, az istenek tartsanak meg titeket!”). Példák arra, hogy Philippus titulaturájában csak *Invictus* jelző szerepel, az *Augustus* cím pedig nem: AÉp 1958,127 (*Invictus Pius Felix*); CIL III 4631 (*Pius Felix Invictus*); AÉp 1973, 561 (*Pius Felix Invictus*).

⁸⁶ Összeállítását lásd: Peachin 1990, 198–238.

⁸⁷ Összefoglalóan lásd: Borhy 2000, forráshelyekkel és további irodalommal.

⁸⁸ CIL XIII 8502 (*Divitia*/Deutz): ... *Castrum Divitensium sub praesentia principis sui devoti numinis maiestatique Duodeviginti haec vota fecerunt.*

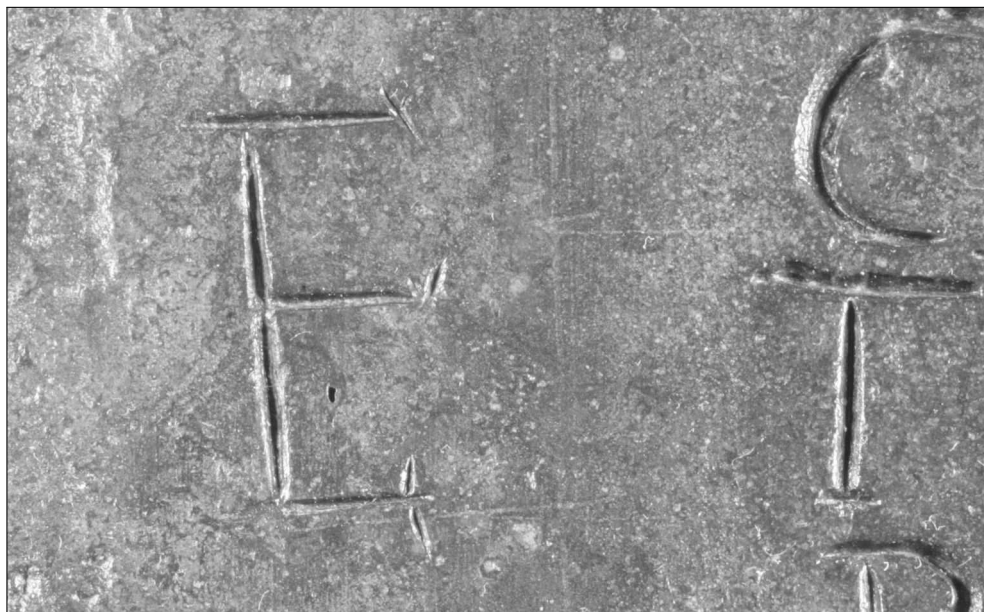
⁸⁹ HA Maxim. duo 26, 4: „*Maxime, Balbine, Gordiane, di vos servent. Victores hostium omnes desideramus praesentiam Maximii omnes desideramus. Balbine Auguste, di te servent.*”

⁹⁰ HA Gord. 11: „*Post haec literas legit Gordianorum, ad Senatum et ad te missas. Tunc clamavit senatus: Dii vobis gratias ... Imperatores de Senatu Dii conservent.*”

Kelkezés

Philippus Arabsról feltételezhető, hogy többször is járt Pannoniában illetve az illyricumi térségben. M. Peachin elemzése szerint minden bizonnyal Pannonián keresztül vonult Rómába, és feltételelesen megjegyzi, hogy útban Rómában, Kr. u. 245 elején esetleg járt Brigetióban is.⁹¹

A második szőnyi törvénytábla azonban nem erre az időszakra keltezhető. Tudjuk, hogy Philippus Kr. u. 247 végén felvette a *Carpicus maximus* és *Germanicus maximus* jelzőket, és ez alapján feltételezhető, hogy legalábbis ekkor tájt sikereket ért el a térséget támadó ellenséggel, a carpokkal szemben, és a harcokban személyesen is jelen volt. A második szőnyi törvénytábla, amennyiben a Frag. 3. nyolcadik sorának olvasatában az [--- *acclamatum est: Philippi Augusti Pii Felices Invicti, di(i) vos serven[t!]*] változatot fogadjuk el, akkor az *Invicti* megszólítás és a *vos* személyes névmás többes száma is arra utal, hogy az *acclamatio* két császárra, nevezetesen *Philippusra* és fiára, *Marcus Iulius (Severus) Philippusra* vonatkozik, aki Kr. u. 247 júliusában vagy augusztusában lett *Augustusszá*. A felirat tehát az ezt követő időszakra, Kr. u. 247 és 249 közöttre keltezhető.

13. kép. Vésnök szignatúra a Frag. 2. töredéken (Fotó: Bartus Dávid)

⁹¹ Peachin 1991, 340: „... several milestones from the neighborhood of Aquincum and Brigetio might suggest that Philp passed this way as he proceeded west toward Italy.”

Vésnök szignatúra

Végezetül meg kell említeni, hogy ugyanúgy, és ugyanazon a helyen, mint az első szőnyi törvénytáblán,⁹² a második törvénytábla bal oldali széléhez tartozó töredéken is (Frag. 2.) valószínűleg a feliratot késő vésnök (*caelator*) szignatúrájának a töredéke jelenik meg (13. kép). Noha még nevének kezdőbetűje sem maradt fent, a *fe(cit)* szó két kezdőbetűjének ligatúrája, vagy talán egyetlen betűbe foglalva az egész *fecit* szó⁹³ megjelenik a bal peremen, a szegélyléc alatt eltakarva.

A kivésett császárnév és a sérülésnyomok

A második szőnyi törvénytáblán kétszer is találkozunk a törvényt kibocsátó császár, Philippus Arabs nevével, amelyet mindkét esetben olvashatatlaná tettek, nyilván a császár halálát követően egyszerűen kivakarták a feliratról. A gyűlölt uralkodónak a rá való „emlékezéstől megfosztása” (*damnatio memoriae*) bevett gyakorlat volt Caligula (Kr. u. 37–41) halála óta, és különösen gyakran alkalmazták a 3. század folyamán.⁹⁴ Mint fentebb már említettük, Philippus Arabs a hatalomra kerülését követően úgy rendelkezett, hogy a nép, a senatus és a katonaság körében általános szeretetnek örvendő Gordianus képmásait nem távolította el, szobraikat nem döntötte le és nem törölte ki a nevét a neki állított feliratokról (*neque imagines eius tollere, neque statuas deponere, neque nomen abradere*).⁹⁵ Ő ugyanakkor ezt nem kerülhette el: az uralkodása alatt általa állított és neki felajánlott feliratokon, így az általa kibocsátott törvényeken is olvashatatlaná tették, kivésték a nevét.⁹⁶

Ezt a „cselekedet sort” – képmások eltávolítása, szobrok ledöntése, név kivakarása – említi meg egy rendkívül izgalmas, az ősi római isten, „a hadak élén járó Mars”, *Mars Gradivus*⁹⁷ tiszteletére felajánlott, Budapesten, a Gellért fürdő építése során előkerült, sajnos töredékes oltár felirata, amely érdekes bepillantást enged a Duna-vidék Kr. u. 3. századi, egészen pontosan *Maximinus* és *Maximus* meggyilkolása (Kr. u. 238) utáni időszakának viszonyaiba.⁹⁸ A felirat szövegezése alapján feltételezhető,

⁹² Paulovics 1936, III. tábla és 10–11. o.: „A betűverő gyarló munkája dacára is megörökítette magát a bronztáblán, a bal oldalkeret sima peremén ugyanis ott van nevének kezdőbetűje S, és kissé lejjebb alatta *F(ecit)*”.

⁹³ Ezt a megfontolásra érdemes lehetőséget – érmeiken levő párhuzamokra hivatkozva – kedves barátunk, dr. habil. Dezső Tamás egyetemi docens (ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék) vetette fel, ötletét ezúton is köszönjük.

⁹⁴ Különösen heves megnyilvánulását lásd a Commodus halála utáni senatusi ülés leírásában, a *Historia Augustában*: HA Comm. 18–19: az ülésen elhangzott véleménykinyilvánítások (*acclamatio*) nyomán senatusi határozatba (*senatus consultum*) foglalták, hogy döntsék le az ellenségé (*hostis*) nyilvánított, testvérgyilkosnak (*parricida*) tartott, gladiátornak csúfolt császár szobraikat (*Hostis statuas undique, parricidae statuas undique gladiatoris statuas undique, gladiatoris et parricidae statuae detrahantur* – HA Comm. 18), és hogy pusztuljon el még az emléke is (*Parricidae gladiatoris memoria aboleatur, parricidae gladiatoris statuae detrahantur. Impuri gladiatoris memoria aboleatur* – HA Comm. 19). Lásd továbbá: Scheithauer 1987, 96–99.

⁹⁵ HA Gord. 31.

⁹⁶ Bár nincs forrásadatunk arra vonatkozóan, hogy hivatalosan is *damnatio memoriae*val sújtották volna, nevét – fiáéval együtt – a feliratokról kivésték: Kienast 1990, 197–199.

⁹⁷ Weiss 1912. *Mars Gradivus* feliratos említése viszonylag ritka, lásd még a Duna-vidéken CIL III 6279 (Turnu Severin), és Itáliából CIL XIV 2580 (2581) (Tusculum).

⁹⁸ AÉp 1935, 194 = 1939, 181 = 1949, 201 = 1972, 377 = 1973, 435 = 1976, 547. Lásd még: Körner 2002, 134–157.

hogy egyes illyricumi csapatok, köztük az alsó-moesiai *vexillatiók* illetve talán a *Viminaciumban* állomásoztatott *legio VII Claudia* megtagadták egyrészt azt, hogy a két, *damnatio memoriae*vel sújtott, a felirat töredékes volta miatt név szerint sajnos nem ismert császár nevét a feliratokról kivéssék, megfosztva őket ezáltal a rájuk való emlékezéstől, másrészt pedig azt, hogy a közellenséggé (*hostes publici*) nyilvánított uralkodók képmását a hadijelvényekről eltávolítsák (*voltus hostium publicorum duorum de vexillis et cantabris ultro detrahare nollent*). A senatusi határozat (*senatus consultum*) végrehajtásával egy bizonyos *Clodius Celsinust*, feltehetőleg az *Aquin-cumban* állomásoztatott *legio II Adiutrix* egy osztagának a parancsnokát bízta meg. Elrendelték számára, hogy menjen *Viminaciumba*, a *legio VII Claudiához* (*apud legionem VII Claudiam*) és „a legszörnyűbb uralom nevét kitörölje” (*missus ad eradendum nomen saevissimae dominationis*). Jóllehet a töredékes feliratot nem lehet pontosan keltezni, Kovács P. legújabb értelmezésében talán éppen az említett korszakra, *Philippus Arabs* és fia meggyilkolását követő időszakra vonatkozhat.⁹⁹ A szőnyi törvénytábla rendelkezésünkre álló töredékein két helyen is eltávolított császárnév mindenképpen erősíti azt a feltételezést, hogy *Philippus Arabs* és fiának meggyilkolása után senatusi határozat született az emléküik elpusztításáról (*damnatio memoriae*). Ennek a nyomai láthatók a második szőnyi törvénytáblán egyrészt a császárnevek kivésésében, másrészt a bronztábla felületének kalapácsütésekkel történt megrongálásában.

14. kép. A *damnatio memoriae* nyomai a Frag. 2. töredéken (Fotó: Bartus Dávid)

⁹⁹ A felirat szövegének lehetséges kiegészítését, a korábbi kiegészítési, értelmezési és keltezési javaslatok kritikai összefoglalását, teljes szakirodalommal lásd: Kovács 2008, 90–104. A felirat kiegészítését lásd: TitAq I, 213. Kovács P. valószínűsíti még, hogy számításba jöhet Maximinus Thrax és fia, egyben uralkodótársa meggyilkolásának időszaka (Kr. u. 238), de emlékeztet arra, hogy a felirat szövege alapján más kutatók még Trebonianus Gallusra és fiára, illetve a két Macrianusra, valamint Regalianusra és Postumusra is gondoltak: Kovács 2008, 96–99.

Az *ordinatió*tól a *damnatio*ig: technológiai és paleographiai megfigyelések

Vizsgálati módszerek

A további elemzés céljából a bronztábla töredékeiről elsőként nagy felbontású részletfotókat készítettünk, egyrészt az egyes töredékek összes nézetéről, másrészt a felirat összes betűjéről egyenként. A fotózás során teljes megvilágítást, illetve különböző oldalokról érkező sűrűfényt használtunk a felirat optimális olvashatósága érdekében. A betűk részletfotóit a tábla felületére merőleges objektív pozícióval készítettük, kiküszöbölve ezzel az esetleges torzításokat. A részletfotók alapján elkészítettük az egyes betűk vésetének rajzait, amihez vektorgrafikus szerkesztőprogramot használtunk. Az átrajzolt betűket méreteztük, majd az egyes töredékek körvonalrajzára illetve elkészítettük a végleges rajzokat, amiken a kalapács- és vésonyomokat, valamint az *ordinatio* nyomait is jelöltük.

A bevésett felirat részletes vizsgálatához, főként az *ordinatio* vonalainak azonosításához, a töredékek törésfelületeinél található betűtöredékek, az öntési hibák, valamint a kalapács- és vésonyomok vizsgálatához mikroszkópos fotókat készítettünk. A vizsgálatához Zeiss Discovery V8 sztereomikroszkópot használtunk Plan Apo S 0.63x FWD 81 mm optikával. A fotókat AxioCam Mrc 5 kamerával és AxioVision LE 64 szoftverrel készítettük.¹⁰⁰ A betűkről 6,3–50,4x nagyítású felvételeket készítettünk.

A bronztábla töredékeiről nagy pontosságú háromdimenziós digitális modelleket készítettünk (15. kép), amihez az ipari top high end kategóriába tartozó Breuckmann optikai fehér szkennert használtunk (FOV: 90 mm; X,Y felbontás: 55 µm; maximális felbontás (Z): 1 µm; jellemző pontosság +/-9 µm).¹⁰¹ A szkennelés után a modell szoftveres feldolgozását végeztük el. A textúrával ellátott modellről különböző nézetekből és nagyításokból képeket, valamint tengelyek körül forgó animációkat készítettünk. A részletesebb elemzésekhez a színadatok kikapcsolása és a modell egyszínűvé alakítása bizonyult a legalkalmasabbnak. A modelleket különböző szűrőkkel láttuk el, ami nagyban javította a vésett betűk részleteinek vizsgálatát, valamint a modell szoftveres megvilágításának intenzitását és színhőmérsékletét változtatva szintén jó eredményeket kaptunk (16. kép). Az egyik legfontosabb vizsgálat a táblák felületének mélység szerinti színezése volt, ami alapján a több ütéssel bevésett betűk vésési technikájával kapcsolatban sikerült fontos információkhoz jutni.¹⁰²

¹⁰⁰ A vizsgálatához a KMOP 4.2.1.B/10-2011-0002 sz. „Interdiszciplináris, innovatív kutatási irányok és az ipari kooperáció infrastrukturális háttérének fejlesztése valamint új oktatási technológiák bevezetése az ELTE-n” című pályázat keretében beszerzett műszereket használtuk. A vizsgálat során nyújtott segítségükért köszönettel tartozunk Anthony Borelnak és Csippán Péternek.

¹⁰¹ A bronztábla restaurálását Döbröntey Szilvia (Archeolore Kft.), a lézerszkenneres vizsgálatot Vida Ágnes (Tondo SP1 Kft.) végezte. Segítségüket ezúton is köszönjük.

¹⁰² A lézerszkennner epigraphiai alkalmazásának korai példájához lásd Buonopane et al. 2005; a jelenlegi felhasználási lehetőségekhez lásd Orlandi et al. 2014.

15. kép. A Frag. 1. töredék 3D modellje

16. kép. A Frag. 4. töredék filterekkel módosított 3D modellje

Vizsgálati eredmények

A tábla eredeti méretét és a négy töredék pontos elhelyezkedését teljes bizonyossággal sajnos nem tudjuk rekonstruálni, azonban a két pontosan beilleszthető töredék, valamint az első szőnyi törvénytábla segítségével két lehetséges rekonstrukciós javaslatot sikerült kidolgozni. A tábla rekonstruálásához először a feliratos mező nagyságának megbecslése szükséges, amihez a felirat első sorát alkotó *Exemplum sacrarum litterarum* formula nyújthat segítséget, ami nyilvánvalóan a sor közepére volt igazítva. A jobb oldali margótól való távolság ismeretében a teljes szöveg kiserkesztése után a feliratos mező szélessége viszonylagos pontossággal megállapítható. Problémát okoz azonban, hogy mivel csak az utolsó három betű maradt meg, az esetleges rövidítésekről semmilyen információval nem rendelkezünk. A formula nagyon ritkán fordul elő feliratokon,¹⁰³ a legtöbb esetben *e(xemplum) s(acrarum) l(itterarum)* formában,¹⁰⁴ ritkábban teljesen kiírva.¹⁰⁵ Az első szőnyi törvénytáblán viszont az *exempl(um) sacra(rum) litterarum* változat szerepel, aminek nincs analógiája az epigraphiai anyagban. Hogy mennyire nem általánosan előforduló rövidítésről, hanem talán csak egyedi esetről van szó, az is jelzi, hogy a tábla hátulján próbaképpen¹⁰⁶ az EXEMPLVSACR betűket találjuk bevésvé, ami nem egyezik a végleges szöveg rövidítésével, valamint a durostorumi táblán mindössze az ESL betűk szerepelnek. Bármennyire is valószínűtlennek tűnik, hogy több, mint ötven év távlatából épp a két szőnyi törvénytáblán szerepeljen a rendhagyó rövidítés, nem hagyhattuk figyelmen kívül ezt a lehetőséget, ezért két rekonstrukciót készítettünk. Az első verzióban (17. kép) a táblákon szereplő betűformák alapján a teljes *Exemplum sacrarum litterarum* formulát kiírva, a bal oldalon az ismert jobb oldalival megegyező margóméretet feltüntetve kiszámoltuk a tábla feliratos mezőjének becsült szélességét. A magassággal kapcsolatban biztos kiindulópontunk nem volt, mivel azt a törvény szövegének hossza határozza meg. Feltételezhető azonban, hogy körülbelül hasonló oldalarányú téglalapokat használtak a feliratos mezőkhöz, így az első szőnyi törvénytábla feliratos mezőjének¹⁰⁷ arányaiból kiszámoltuk a felirat becsült magasságát. Ezután a keret szélességét hozzáadva megkaptuk a tábla rekonstruált nagyságát (50 × 38,5 cm). A második verzióban (18. kép) hasonlóan jártunk el, az egyetlen különbség, hogy csak az EXEMPL SACRA LITTERARVM betűk alapján számoltuk a szélességet, valamint az ezzel arányos magasságot (61,5 × 41,5 cm). A következő lépés az egyes töredékek elhelyezése volt a rekonstruált méretű táblán.

¹⁰³ Drew-Bear – Herrmann – Eck 1977, 358–363; Corcoran 2008, 296–297 (az írásos forrásokról lásd uo. 297–299).

¹⁰⁴ AÉp 1967, 478 (Ephesus); AÉp 2000, 1370a (Amorgos); AÉp 2007, 1224 (Durostorum); AÉp 2008, 1396 (Stratonikeia).

¹⁰⁵ AÉp 1977, 807 (Mirtaz).

¹⁰⁶ Paulovics I. felvetése, miszerint először a másik oldalra akarták véetni az egész feliratot és az EXEMPLVM szó kimaradt M betűje miatt kezdték újra a jelenlegi feliratos oldalon, nyilvánvalóan nem helytálló (Paulovics 1936, 9). Egyrészt a végleges feliraton sincs kiírva a teljes szó, másrészt a tábla durvább felületű, keret nélküli hátoldala nem szolgálhatott a felirat eredetileg tervezett helyéül.

¹⁰⁷ A számításnál nem a táblák teljes méreteit vettük figyelembe, mivel az első szőnyi törvénytábla keretelése jóval vastagabb a másodiknál, hanem csak a tényleges feliratos mezők nagyságát, margókkal együtt.

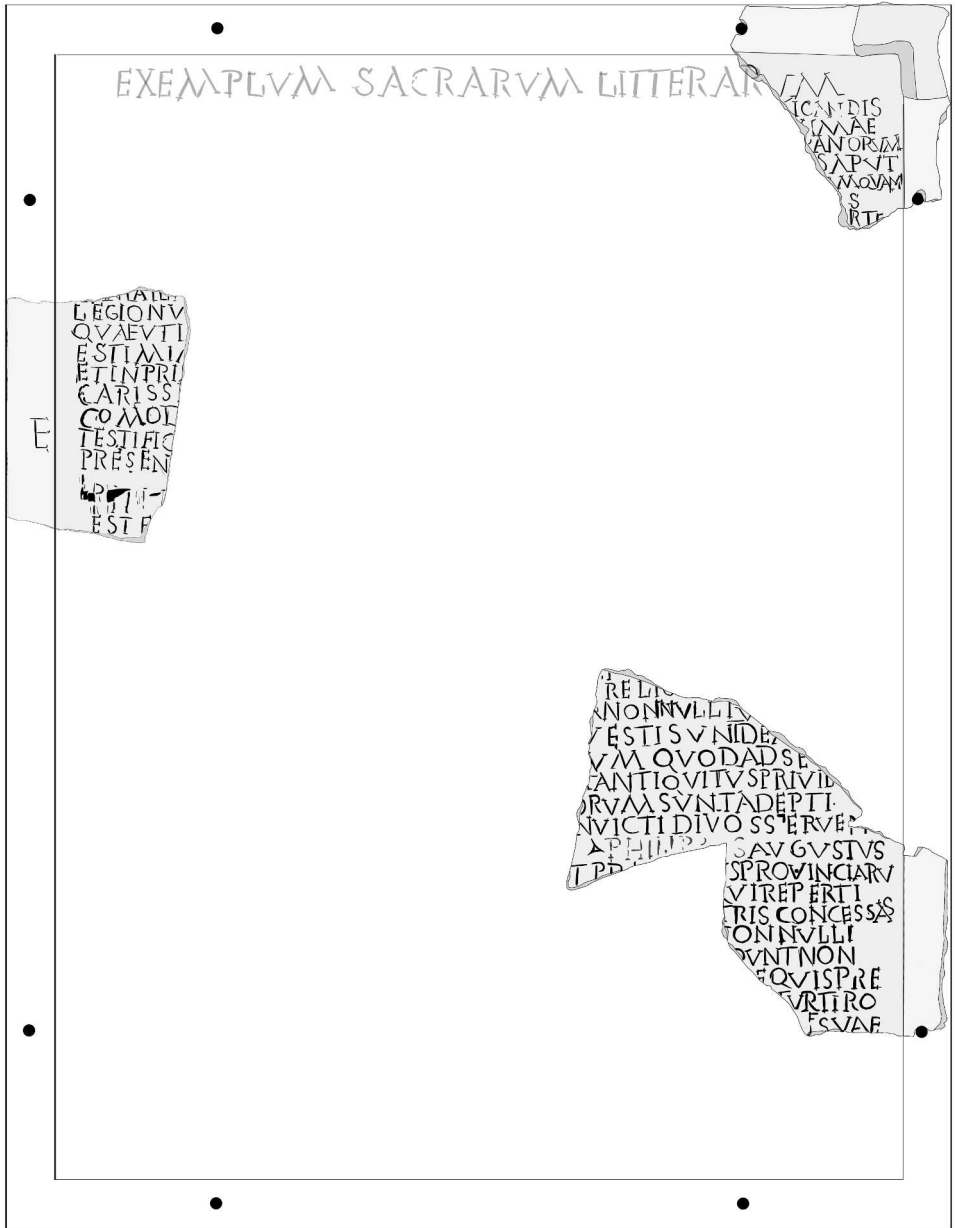
A Frag. 1. saroktöredék helyzete egyértelmű, ami a tábla jobb felső sarka. A Frag. 3. oldaltöredéknek a tábla jobb oldalán kell elhelyezkednie, valahol a Frag. 1. sarok alatt. A pontos hely meghatározásában a felerősítésre szolgáló lyukak helyzete lehet a segítségünkre. A Frag. 1. töredéken két ilyen lyuk található, amelyek a tábla sarkától balra és lefelé 11 cm-re helyezkednek el. Ez alapján könnyen kiszervezhető, hogy a táblát nyolc szöggel erősítették fel, amelyek a sarkoktól egyaránt 11–11 cm-re helyezkedtek el. A bronztáblákat minden esetben szimmetrikusan elhelyezett szögekkel látták el, így ez az elrendezés tűnik a legvalószínűbbnek. A Frag. 3. töredék jobb szélének alján található lyuk tehát a tábla jobb alsó sarkától 11 cm-re felfelé helyezkedett el, így ez a töredék is pontosan beilleszthető. A Frag. 2. töredék pozíciójával kapcsolatban biztosan tudjuk, hogy bal oldaltöredék, és a két bal oldali felfüggesztési lyuk között kell elhelyezkednie. A kilencedik sor szövege és a tizedik sorban található császári titulátúra között található nagy sorköz nincs meg a Frag. 3. töredéken, így nem egymással egyvonalban helyezkedtek el, ami alapján a Frag. 2. töredéket a bal felső szöglyuk és a Frag. 3. töredék felső széle között helyezhetjük el. Az elhelyezést talán kissé pontosíthatja a töredéken látható E vésnök szignatúra pozíciója, aminek analógiája az első szőnyi törvénytáblán is megtalálható.¹⁰⁸ A Frag. 4. töredék pozíciójával kapcsolatban rendelkezünk a legkevesebb információval, ezért a rekonstrukción egyelőre nem szerepel. A szöveg alapján talán valahol a tábla középső részén helyezkedhetett el (lásd fentebb).

A felirat teljes szövegméretének megbecsülése csak hozzávetőlegesen lehetséges, az első (nagyobb) verzióban kb. 50 sorral, soronként 40–50 betűvel számolhatunk, így összesen 2000–2500 betűt tartalmazhatott a felirat, a megmaradt 354 betű (és betűtöredék) ennek 14–18 %-a. A kisebb verzióban a tábla 38 sort, soronként 38–40, összesen 1200–1500 betűt tartalmaznak, a megmaradt szövegrész így 23–30 %-ot tenne ki. A megmaradt töredékek összfelülete 430 cm², ami a nagyobb rekonstrukció 16, a kisebb 22 %-a, ez körülbelül megfelel a rekonstruált szövegnagyságok százalékos arányainak. Érdekes a súly kérdése is, mivel a töredékek összsúlya 3500 g. Ezt a 430 cm² felületre szétosztva 8,14 g/cm² fajlagos súlyt kapunk. Az első szőnyi törvénytábla esetében (78,5 × 68 cm, 14,7 kg) ez az érték mindössze 2,73 g/cm², tehát a második tábla arányosan háromszor olyan nehéz volt, ami egyrészt a tábla vastagságának köszönhető (az első tábla esetében ez 3–5 mm, a második táblánál 6–11 mm), másrészt az ötvözet eltérő összetételének. Ezt az értéket a rekonstruált méretekre vetítve azt láthatjuk, hogy a kisebb verzióban 15,7 kg, a nagyobbban 20,8 kg lehetett a tábla összsúlya. Ráadásul ezek az értékek a keret nélkül értendők, ami nyilván tovább növeli a tábla súlyát.

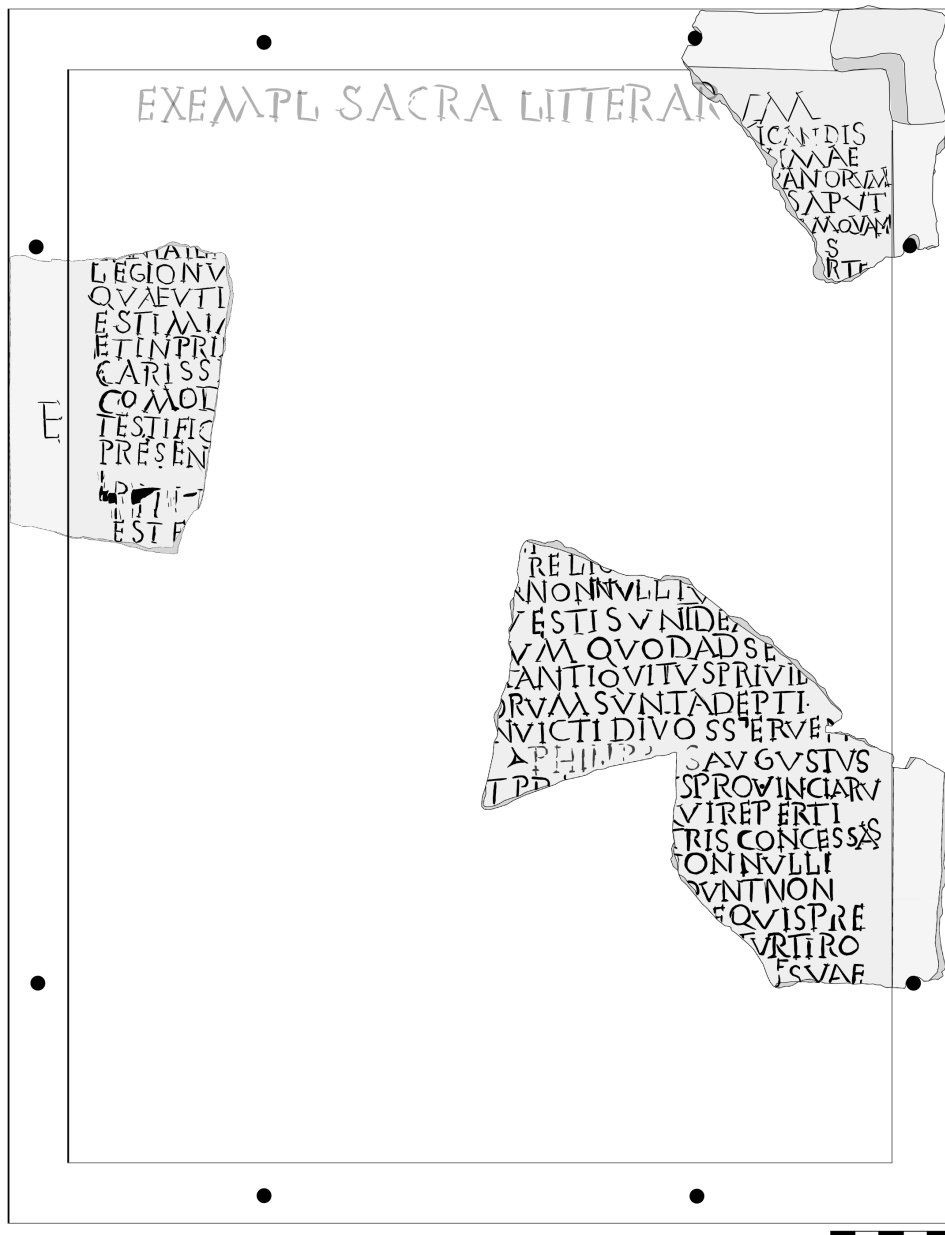
A tábla felerősítése nyolc szöggel történt, amelyek helyét egy 23 mm széles keret takarta el. A felerősítési lyukakat eltakaró keretekre számos példát ismerünk,¹⁰⁹ viszont ebben az esetben a sarkok kialakítása speciálisan történt. A jobb felső – és nyilvánvalóan a többi – sarkon a táblával egybeöntött kiemelkedő rész található, amit mindkét oldalán harántirányban bevágtak az öntés után, így ezek tartották a külön beillesztett, valószínűleg szintén bronzból készült kereteket, amelyek a felerősítésre szolgáló szögeket kitakarták.

¹⁰⁸ Paulovics 1936, 9–10.

¹⁰⁹ Lásd pl. Arce 1990, 166, No. 7, 167, No. 9, 174, No. 22, stb.

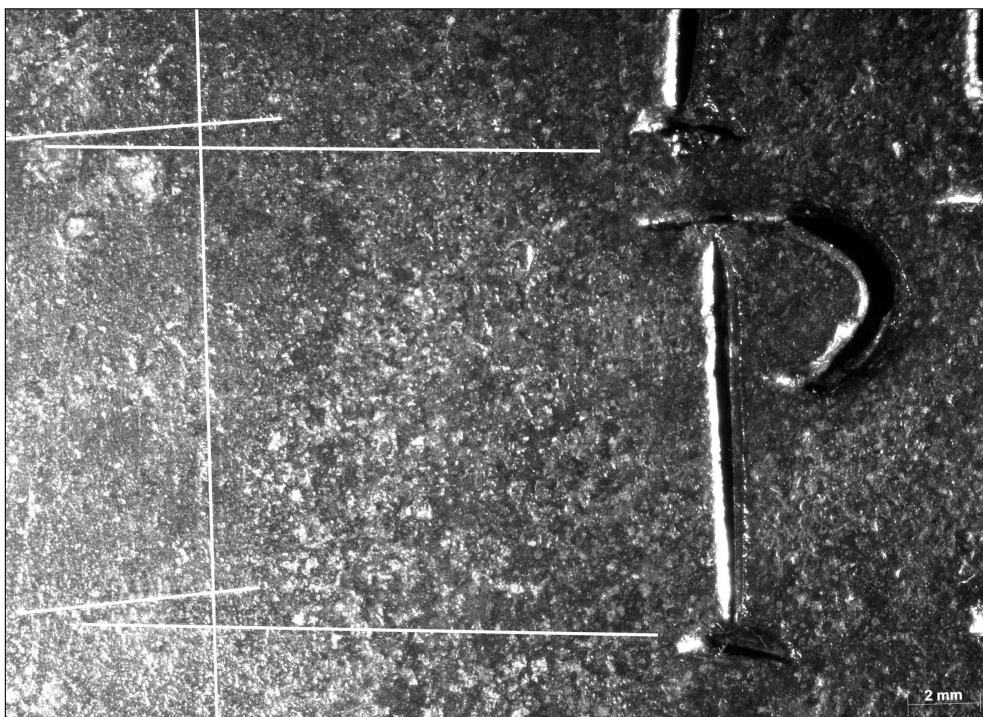

17. kép. Az első rekonstrukció a teljesen kiírt első sor alapján (Rajz: Bartus Dávid)

18. kép. A második rekonstrukció a rövidített első sor alapján (Rajz: Bartus Dávid)

A táblán olvasható felirat szövegét előre megtervezett módon, kiserkesztett segédvonalak segítségével helyezték el a feliratos mezőben. Az *ordinatio* nyomait¹¹⁰ halvány és nagyon vékony, de több helyen szabad szemmel is jól látható vonalak jelzik. Mivel a feliratos mezőt körbezáró bronz keret csak a vésés után helyezték el, először a feliratos mező határait jelző téglalapot karcolták be. Ez a Frag. 1. töredék felső részén és jobb oldalán az ötödik sorban, illetve a Frag. 2. töredék bal oldalán végig jól megfigyelhető. Következő lépésként a vízszintes sorvezető vonalak bekarcolása következett. Ennek a munkafolyamatnak a pontos menete jól rekonstruálható, köszönhetően a sztereomikroszkópos felvételeknek. A Frag. 2. töredék bal oldalán jól megfigyelhető, hogy a keretet jelző függőleges vonalra először rövid, a későbbi szövegvonalhoz képest kissé ferde rovátkákat véstek egymástól 11–12 mm távolságra – ezt nyilván megtették a tábla jobb oldalán is – ezzel kiserkesztve az egyes sorokat, amiket ezután vízszintes vonalakkal összekötöttek. Az így elkészült sorvezető vonalak nyomai jól láthatók tábla különböző részein (19. kép).

19. kép. Az *ordinatio* nyomai (fehér vonallal kiemelve) a Frag. 2. töredék sztereomikroszkópos fotóján

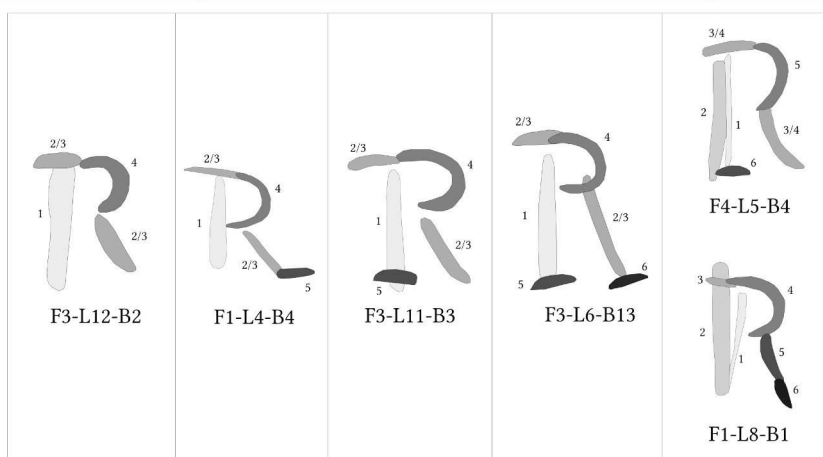
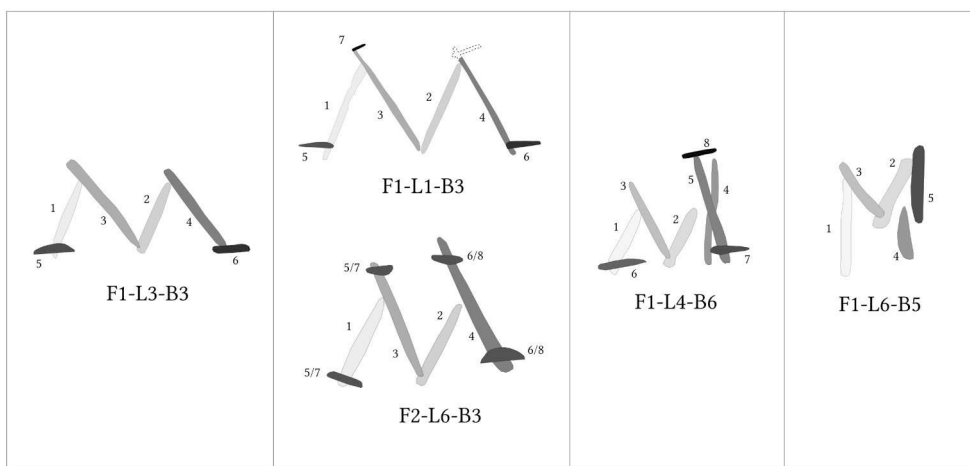
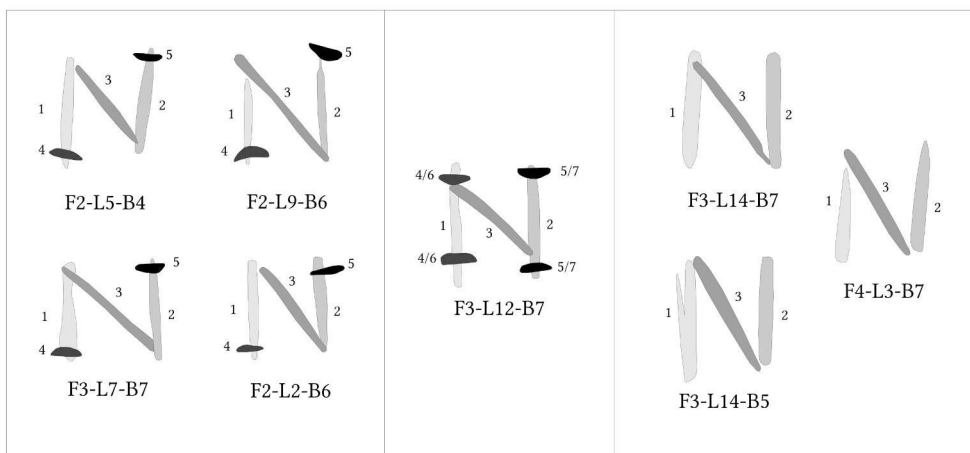
¹¹⁰ A latin feliratok, főként a köemlékek feliratainak tervezéséről és az *ordinatio*ról újabban lásd Grasby 2002 és Tantimonaco 2013.

A felirat első sorából csak a két utolsó betű és egy betűtöredék maradt meg, azonban ezek alapján is jól látható, hogy más technikát és betűformákat használtak. A középre igazított, nagyobb betűmagasságú szöveget vékonyabb vésővel ütötték be, a betűk talpai nem metszik a szárazakat. Ugyanez figyelhető meg a Frag. 2. töredék szélén található, mesterjegyként azonosítható E betűnél is. Az első sor utolsó betűjénél, az M betű jobb szárának tetején előrajzolás nyomai láthatók (20. kép), ezek szerint az *Exemplum sacrarum litterarum* címsor egésze elő volt karcolva. Hasonló nyomok a tábla többi részén nem találhatóak, az előrajzolás hiányát az esetenkénti betűtorlódások is megerősítik. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a bronztablák első címsorát – esetleg a szélen látható, hasonló technikával vésett szignatúrával együtt – előre elkészítették a táblákon.

A felirat többi sora hozzávetőlegesen azonos, 8–11 mm betűmagassággal rendelkezik (az első sor 15 mm), a sorok többé-kevésbé illeszkednek az *ordinatio* során felvázolt 11–12 mm magasságú sorokba. A szöveg balra igazított, a sorokat a bal oldalon a kerettől számított 10 mm-es margóval kezdték, a jobb oldalon a kerettől változó távolságban érnek véget. A betűk tengelye többnyire függőleges, csak néhány esetben dőlnek valamelyik irányba. A betűk torlódására főként a sorok végén látunk példákat, ilyen az F1 töredék hatodik sorának utolsó három betűje, ahol a sort záró M betű vésésének módja eltér a tábla többi részén található M betűktől: a szárazak a helyhiány miatt függőlegesek. A Frag. 3. töredék 12. sorának végén a *concessas* szó utolsó S betűje a helyhiány miatt az azt megelőző A betű jobb szárá felé szorult be. A Frag. 3. töredék nyolcadik sorában a táblán található öntési hiba miatt a *serven[t]* szó S és E betűi között nagy betűköz található, hasonlóan a Frag. 4. töredék első sorának szókezdő R betűje előtt legalább négy betűnyi üres hely található.

A betűformák (21. kép) néhány kivételtől eltekintve egységesek, inkább a beütés minőségében vannak különbségek, főként az íves vonalakat tartalmazó O, Q, S betűk között található néhány nagyon elhanyagolt kialakítású. Rontott, javított betűk ritkán fordulnak elő, a Frag. 1. töredék negyedik és hatodik sorának záró M betűi, valamint a nyolcadik sor R betűjének függőleges szárá több ütéssel van bevésve, az ötödik sor A betűjén a vízszintes *hasta* hiányzik. A Frag. 3. töredék második sorában a *nonnulli* szó esetében a vésnök először a NONV betűket kezdte bevésni, majd az V betű bal szárának halvány beütése¹¹¹ után észrevette a hibát és javította. A makrofelvételek, a sztereomikroszkópos vizsgálat és a 3D modell alapján az egyes betűk vésésének folyamata is több esetben rekonstruálható, főként a több egymást metsző vonalat tartalmazó N és M betűk vizsgálhatók jól (20. kép). Az N betűk esetében először a két függőleges *hasta* kerül beütésre, ezt követi a haránt irányú vonal, végül a betűtalpak. Az M betűk hasonlóan készültek, először a két jobbra dőlő, majd a két másik szár, végül a talpak.

¹¹¹ A V betű bal szárá halványan, szinte csak karcolásaként látható a később mélyen beütött N betű jobb szárának bal oldalán. Ez arra enged következtetni, hogy még ha nem is volt a felirat szövege előkarcolva az *ordinatio* során, talán a vésnök a betűk végleges, erőteljes beütése előtt a függőleges illetve haránt irányú *hastákat* nagyon apró ütésekkel jelölte magának akár szavanként, akár kisebb szócsopontonként, ezzel könnyítve meg a szöveg elrendezését. A fent említett hiba észrevételekor a V betű jobb oldali szárát már nem jelezte, hanem helyére a hiányzó N betű függőleges szárá került, a már halványan beütött bal oldali V betűszár viszont látható maradt.

20. kép. Az N, M és R betűk vésési sorrendje (Rajz: Bartus Dávid)

A betűkkel kapcsolatos egyik legfontosabb megfigyelés, hogy a betűtalpakat nem betűnként vészték be, hanem utólag, soronként vagy akár az egész szöveg bevésése után. Ezt bizonyítja, hogy két betűcsoportban is hiányoznak a talpak, a Frag. 3. töredék 14. sorának végén a TNON betűkről, illetve a Frag. 4. töredék harmadik sorának AEIN betűiről. Az első esetben a vésnök a sor utolsó négy betűje előtt abbahagyhatta a talpak beütését, amit később a következő sor elején kezdett el, a második esetben az AEIN betűk előtti V betűre még beütötte, majd később rossz helyen folytatta.

21. kép. A táblán szereplő betűk (Rajz: Bartus Dávid)

A táblán található legkésőbbi szerszámnyomok már nem a készítéshez, hanem a tábla használatának végéhez kapcsolódnak. A Frag. 2. töredék tizedik sorában és a Frag. 3. töredék kilencedik sorában a *damnatio memoriaeval* sújtott Philippus nevét vésővel kivésték, a vésőnyomok mindkét esetben jól láthatóak: a táblára haránt irányban tartott szerszámot több kalapácsütéssel tölték végig a törlendő betűkön, mindazonáltal nem végeztek tökéletes munkát, mivel a császár neve mindkét esetben halványan, de egyértelműen olvasható. A Frag. 1. töredék második és harmadik sorában több négyzet alakú szerszámnyom látható, amelyek a tábla szétveréséhez kapcsolódnak, ami a *damnatio*-nál biztosan később következett be. Talán másodlagos felhasználás céljából darabolták fel a táblát, hogy bronz nyersanyagként újrahasznosítsák a töredékeket.¹¹²

¹¹²Másodlagos felhasználásra váró bronztárgyakat – egy Mercurius szobrot és egy sisakot – ismerünk a brigetiói táborból, egy olvasztókemence mellől: Barkóczy 1954.

Rövidítések

Források

Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus, <i>Rerum gestarum quae extant</i>
Aur. Vict., <i>Epit. de Caes.</i>	Aurelius Victor, <i>Epitome de Caesaribus</i>
Epit. Cod. Greg. et Herm. Wis.	Epitome codicum Gregoriani et Hermogeniani Wisigothica
Eutr.	Eutropius
Fest., <i>Brev.</i>	Festus, <i>Breviarium rerum gestarum populi Romani</i>
HA	<i>Scriptores Historiae Augustae</i>
Aur	<i>Divus Aurelianus</i>
Gord.	<i>Gordiani tres</i>
Comm.	<i>Commodus Antoninus</i>
Maxim. duo	<i>Maximini duo</i>
Max. et Balb.	<i>Maximinus et Balbinus</i>
Hieron., <i>Chron.</i>	Hieronymus Stridonensis, <i>Chronicon omnimodaе historiae</i>
Zos.	Zosimos

Folyóiratok, gyűjteményes kötetek

AABrig	Acta Archaeologica Brigetionensia
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica
AÉp	L'Année Épigraphique
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
ArchHung	Archaeologia Hungarica
CAH	Cambridge Ancient History
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
Cod. Iust.	Codex Iustinianus
Cod. Theod.	Codex Theodosianus
DissPann	Dissertationes Pannonicae
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg
FolArch	Folia Archaeologica
FPA	Fontes Pannoniae Antiquae
HABES	Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien
IGRR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae
JdS	Journal des Savants
JRS	Journal of Roman Studies
MEFRA	Mélanges de l'École française de Rome, Antiquités
PBSR	Papers of the British School at Rome
PWRE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
SEP	Studia Epigraphica Pannonica
TitAq	I Tituli Aquincenses, Vol. I
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Irodalom

- Arce 1990 Arce, J. (et al.): *Los bronceos romanos de España*. Madrid 1990.
- Baldus 1969 Baldus, H. R.: *MON(eta) URB(is) – ANTIOXIA. Rom und Antiochia als Prägstätten syrischer Tetradrachmen des Philippus Arabs*. Frankfurt a. M. 1969.
- Barkóczi 1944–1951 Barkóczi L.: *Brigetio*. DissPann Ser. II. Vol. 22. Budapest 1944–1951.
- Barkóczi 1954 Barkóczi L.: Római díszsisak Szőnyből. *FolArch* 6, 1954, 45–49.
- Borhy 2000 Borhy, L.: Ex principis diuturna permansione metus augebatur hostilis – Herrscher und Reichsgrenzen bei Ammianus Marcellinus. In: Bouzek, J.–Friesinger, H. – Pieta, K. – Komoróczy, B. (Hrsg.): *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag*. Spisy Archeologického Ústavu A V ČR Brno 16. Brno 2000, 183–195.
- Borhy 2006 Borhy L.: *Vezető Komárom város római kori köemlékeihez*. AABrig Ser. I. Vol. 5. Komárom 2006.
- Borhy 2012 Borhy, L.: Die *legio XI Claudia* im pannonischen Brigetio (Komárom/Szőny, Ungarn). *SEP* (in memoriam Barnabás Lőrincz) 4, 2012, 23–36
- Borhy 2014 Borhy, L.: *Die Römer in Ungarn. Mit einem Beitrag von Miklós Szabó*. Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der ANTIKEN WELT. Darmstadt 2014.
- Burgersdijk 2010 Burgersdijk, D. W. P.: *Style and Structure of the Historia Augusta*. PhD Thesis. Instituut voor Cultuur en Geschiedenis (ICG), University of Amsterdam. Amsterdam 2010.
- Buonopane et al. 2005 Buonopane, A. – Grossi, P. – Guarnieri, A. – Pirotti, F.: L'impiego del laser scanner nel rilievo delle iscrizioni sui miliari. In: Angeli Bertinelli, M. G. – Donati, A. (eds.): *Misurare il tempo, misurare lo spazio. Atti del Colloquio AIEGL-Borghesi 2005*. Epigrafia e antichità 25. Faenza 2006, 373–388.
- Cohen 1861 Cohen, H.: *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*. Paris-Londres 1861.
- Connolly 2010 Connolly, S.: Constantine Answers the Veterans. In: McGill, S. – Sogno, C. – Watts, E. (eds.): *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284-450 CE*. Yale Classical Studies, 34. Cambridge 2010, 93–116.
- Corcoran 2008 Corcoran, S.: The Heading of Diocletian's Prices Edict at Stratonicea. *ZPE* 166, 2008, 296–297.
- Drew-Bear – Eck – Herrmann 1977 Drew-Bear, Th. – Eck, W. – Herrmann, P.: Sacrae litterae. *Chiron* 7, 1977, 355–383.

- Eck – Pangerl 2011
Eck, W. – Pangerl, A.: Diplome für Prätorianersoldaten aus der Herrschaftszeit der Philippi. *ZPE* 176, 2011, 243–261.
- Ensslin 1961
Ensslin, W.: Philip the Arabian. In: *CAH Vol. XII. The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193–324*. Cambridge 1961, 87–95.
- Fezzi 2008
Fezzi, I.: Una nuova tabula dei privilegi per i soldati e i veterani. *ZPE* 163, 2007 [2008] 269–275.
- Fitz 1982
Fitz J.: *Pannonok évszázada (Pannonia 193–284)*. Budapest 1982.
- Fitz 1983
Fitz, J.: *Honorific Titels of Roman Military Units in the 3rd century*. Budapest–Bonn 1983.
- Gibbon 1896
Gibbon, E.: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, vol. I*. London 1896.
- Grasby 2002
Grasby, R. D.: Latin Inscriptions: Studies in Measurement and Making. *PBSR* 70, 2002, 151–176.
- Haenel 1857
Haenel, D. G.: *Corpus legum ab imperatoribus Romanis ante Iustinianum latarum quae extra constitutionum codices supersunt. Accedunt res ab imperatoribus gestae, quibus Romani iuris historia et imperii status illustratur. Ex monumentis et scriptoribus Graecis Latinisque collegit, ad temporis rationem disposuit, indicibus, qui codices quoque comprehendunt constitutionum, rerum, personarum, locorum instruxit D. G. Haenel*. Leipzig 1857 (ND: Aalen 1965).
- Halfmann 1986
Halfmann, H.: *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*. HABES, Band 2. Stuttgart 1986.
- Havas 2003
Havas L.: Előszó a Historia Augusta-hoz. In: *Császárok története (Historia Augusta)*. Debrecen 2003, 9–54.
- Honigman – Maricq 1953
Honigman, E. – Maricq, A.: *Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis*. Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, 47. Bruxelles 1953.
- Kienast 1990
Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt 1990.
- Kovács 2008
Kovács P. (ed.): *Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között (Fontes Pannoniae Antiquae ab anno D. CCXXXV usque ad annum CCLXXXIV)*. FPA, Vol. V. Budapest 2008.
- Körner 2002
Körner, Chr.: *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Band 61. Berlin-New York 2002.
- Kuzsinszky 1929
Kuzsinszky B.: Kiadatlan római köemlékek Szentendrén. *ArchÉrt* 43, 1929, 5–57.

- Nörr 1983 Nörr, D.: Zu einem fast vergessenen Konstitutionentyp: interloqui de plano. In: *Studi in onore di C. Sanfilippo*. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza. Università di Catania, 96, III. Milano 1983, 519–543.
- Orlandi et al. 2014 Orlandi, S. et al. (eds.): *Information Technologies for Epigraphy and Cultural Heritage. Proceedings of the First EAGLE International Conference*. Roma 2014, 133–144, 437–454.
- Parsons 1967 Parsons, P. J.: Philippus Arabs and Egypt. *JRS* 57, 1967, 134–141.
- Paulovics 1936 Paulovics I.: *A szónyi törvénytábla – La table de privilèges de Brigetio*. ArchHung XX. Budapest 1936.
- Peachin 1996 Peachin, M.: *Iudex vice Caesaris. Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate*. HABES, Band 21. Stuttgart 1996.
- Peachin 1990 Peachin, M.: *Roman Imperial Titulature and Chronology, A. D. 235–284*. *Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia* 29. Amsterdam 1990.
- Peachin 1991 Peachin, M.: Philips's Progress. From Mesopotamia to Rome A. D. 244. *Historia* 40.3, 1991, 331–342.
- Scheithauer 1987 Scheithauer, A.: *Kaiserbild und literarisches Programm. Untersuchungen zur Tendenz der Historia Augusta*. Studien zur Klassischen Philologie, Band 32. Frankfurt a. M.-Bern-New-York 1987.
- Sharankov 2009 Sharankov, N.: Three Roman Documents on Bronze. *ArchBulg* 13.2, 2007, 53–72.
- Stein 1918 Stein: s. v. Iulius (Philippus). In: *PWRE* X.1, 1918, 753–772.
- Tantimonaco 2013 Tantimonaco, S.: La ordinatio de inscripciones romanas sobre piedra: un testimonio inédito de Cacerá de las Ranas (Aranjuez, Madrid). *Habis* 44 (2013) 185–202.
- Timonen 2000 Timonen, A.: *Cruelty and Death. Roman Hirtorians' Scenes of Imperial Violence from Commodus to Philippus Arabs*. Turun Yliopiston Julkaisuja, Ser. B, Tom 241, Turku 2000.
- Turcan 2014 Turcan, R.: Le millénaire de Rome au Grand Cirque: un cas de condensé symbolique. *JdS* 2014, 151–163.
- Weiss 1912 Weiss, J.: s. v. Gradivus. In: *PWRE* VII.2, 1912, Sp. 1688–1690.
- Wolff 1986 Wolff, H.: Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr. In: Eck, W. – Wolff, H. (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Köln–Wien 1986, 44–115.
- Wuilleumier 1927 Wuilleumier, P.: Cirque et astrologie. *MEFRA* 44, 1927, 184–209.

Az ACTA ARCHAEOLOGICA BRIGETIONENSIA eddig megjelent kötetei:

Borhy L. (szerk.): A római kori falfestészet Pannoniában.

Nemzetközi konferencia a pannoniai falfestészet problémáiról. Komárom, 1998. május 2. – Die römische Wandmalerei in Pannonien. Internationale Fachkonferenz über Probleme der Wandmalerei in Pannonien. Komárom, den 2. Mai 1998. Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 1. Budapest – Komárom 2001.

Borhy L. – Számadó E. (szerk.): Római kori csontfaragványok és modern hamisítványok.

Csontfaragóművészet Brigetióban. A Komáromi Klapka György Múzeum katalógusai I. Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 2. Komárom 2001.

Borhy L. – Számadó E. (szerk.): Római kori falfestmények Brigetióból.

A Komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XIV. Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 3. Komárom 2010.

Borhy L. – Számadó E. (szerk.): Gemmák, gemmás gyűrűk és ékszerek Brigetióban.

A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai IV. Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 4. Komárom 2003.

Borhy L.: Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez.

A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai VII. Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 5. Komárom 2006.

Dobosi L.: Városi lakóházépítészet Brigetióban.

A Komárom/Szőny-Vásártér lelőhelyen 1992–2013 között folytatott ásatások építészeti vonatkozású eredményei. A Komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XX. Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 6. Komárom 2014.

